

LUNDS UNIVERSITET

Spännande djur i vendeltida Uppåkra

En komparativ kontextuell analys av ovala och djurformade
skålfibulor från Uppåkra

Erika Svensson

LUNDS UNIVERSITET

Institutionen för arkeologi och antikens historia

CD-uppsats ARK 341:2005 HT

Handledare: Birgitta Hårdh

Tack till...

Birgitta Hårdh för uppmuntran och hjälp med det tyska språket. För hjälp med kartmaterial vill jag även tacka Karl-Magnus Lenntorp liksom Martin Rundkvist för tillgång till ännu ej publicerat material om Uppåkras skålfibulor.

Abstract

De ovala och djurformade skålfibulorna utgör ett komplext och svårtolkat material. Målsättningen med detta arbete har likväl varit att utifrån spännenas utformning och kontext, i och utanför Uppåkra, försöka förstå vilka funktioner de kan tänkas ha fyllt under yngre järnålder. De härstammar från den senare delen av vendeltiden, ca 700-770 e. Kr. och har anförts som föregångare till vikingatidens spännbucklor. Fyndomständigheterna indikerar att spännenas huvudsakliga produktionscentra står att finna i Sydsandinavien och att export förekommit till andra delar av Skandinavien liksom i viss utsträckning till Lettland och Tyskland.

Uppåkraspännena är uteslutande tillverkade i kopparlegering och utrustade med en nål av järn. Ornamentiken på fibulorna är gjuten och utförd i lågre relief eller i ett fåtal fall s.k. karvsnittsteknik. Motivet har av flertalet forskare ansetts utgöras av antingen ett ryggprojicerat eller två profilprojicerade djur.

Djuren som med viss säkerhet kunnat bestämmas till art, bl.a. hästar och möjligtvis även katter och vargar, kan knytas till flera av de förkristna nordiska gudarna. Det är därför troligt att de ovala och djurformade skålfibulorna kan ha fyllt funktioner såsom sociala och religiösa markörer såväl som lyckobringande amuletter där de avbildade djurens egenskaper kontrollerats och verkat gynnande för bäraren exempelvis i rollen som gränsöverskridande förmedlare mellan olika världar.

Olika former av efterarbetning, bl.a. förgyllning, vitmetallbeläggning och inläggningar, tyder på att kvinnorna som burit spännena tillhört ett högt socialt skikt inom det vendeltida samhället trots att fibulornas spridningsbild inom Uppåkra visar att de ovala och djurformade skålfibulorna inte anträffats inom boplatsens centrala delar utan snarare inom områden med hantverksbetonad karaktär. Detta kan om möjligt tyda på att spännena till viss del förlorat sin ursprungliga betydelse och användes som råmaterial i hantverket på platsen.

Innehållsförteckning

Förord

Abstract

Innehållsförteckning

1. Inledning	1
1.1 Syfte och problemställning	1
1.2 Forskningshistoria.....	2
1.3 Material	3
1.4 Metodbeskrivning	6
1.5 Källkritiska aspekter	7
2. Analys	9
2.1 Spännenas karaktär och tillverkning	9
2.2 Beskrivning av ornamentiken	13
2.2.1 Ovala skålfibulor (N).....	13
2.2.2 Djurformade skålfibulor (O).....	13
2.2.3 Fragment av obestämbart typ (N/O)	16
2.3 Fyndbild	16
2.4 Skålfibulorna och dräkten	18
3. Diskussion	21
3.1 Ornamentikens innebörd.....	21
3.1.1 Djuren i ornamentiken	23
3.2 Sociala och religiösa aspekter	24
4. Slutdiskussion	28
5. Sammanfattning	31
Litteratur- och källförteckning	33
Bilaga 1	

1. Inledning

Vid upprepade tillfällen har området inom Uppåkraboplatsen undersökts med metalldetektor då de vendel- och vikingatida kulturlagren bedömts såsom kraftigt sönderplöjda (Hårdh 2002:47). På detta sätt har ett omfattande material av metallföremål från bl.a. dessa båda tidsperioder insamlats och bland de fyndkategorier som då påträffats är skålfibulor i kopparlegering, både ovala och djurformade. Som grupp utgör dessa ett komplext material med en i många avseenden heterogen och svårtolkad ornamentik vilket troligtvis är orsaken till varför få ikonografiska analyser av deras ornamentik hittills gjorts. Att det finns indikationer på att sociala och politiska funktioner förkroppsligades i ornerade metallföremål är idag en vedertagen uppfattning och utgör därmed en viktig källa för vår förståelse av järnålderns samhälle. Det bör dock, i enlighet med Ingrid Gustin (2004:49), poängteras att den materiella kulturens meningsinnehåll endast kan läsas om man har tillgång till föremålets kontext. Insikt i sociala förhållanden kräver en förförståelse av relationen mellan den materiella kulturen och samhället och därför ska ett försök göras att placera skålfibulorna i deras rätta sammanhang. Betydelsen av skandinavisk djuornamentik ska diskuteras som en tillgång för social och politisk organisation under yngre järnåldern. Detta möjliggörs av att den sociala aspekten omfattar politiska, ekonomiska och religiösa funktioner och att ornamentiken erkänns som ett ideologiskt medium. Det är exempelvis troligt att delar av ornamentikens motivvärld är hämtad från den nordiska mytologin. Inom denna hade djuren viktiga funktioner och ingick i betydelsefulla myter om gudar och hjältar och deras kamp emot kaosmakterna.

1.1 Syfte och problemställning

Syftet med föreliggande arbete är att göra en typologisk klassificering av de ovala och djurformade skålfibulorna samt att undersöka vilka sociala funktioner dessa kan ha haft i vendeltidens Uppåkra. Det är därmed av stor betydelse att bl.a. försöka klarlägga inom vilken social kontext föremålen har använts.

För att uppnå en förståelse av ornamentikens betydelse är det nödvändigt att belysa den dialektiska funktionen mellan ett föremål och dess utsmyckning och grundläggande för analysen är att ornamentiken erkänns som meningsbärande. Avsikten blir således att diskutera skålfibulornas sociala funktion och på så vis försöka nyansera bilden av det vendeltida Uppåkra.

- ◆ Vilka sociala funktioner kan de oval- och djurformade skålfibulorna förmodas ha haft? Vem har burit dessa spännen? Hur har de deponerats på Uppåkraboplatsen?
- ◆ Vilka föremål fick prydas av djuornamentik?
- ◆ Vilka djurarter finns på föremålen? Vilka betydelser kan ornamentiken på skålfibulorna ha givits i det vendeltida samhället?

1.2 Forskningshistoria

Uppsättningen av kvinnosmycken i Skandinavien förändrades i början av 700-talet då äldre versioner nästan helt avlöstes av nya (Callmer 1999:202) och en av de föremålskategorier som introducerades vid denna tid var ovala och djurformade skålfibulor. Dessa kom år 1877 att behandlas av Oscar Montelius då han upprättade kronologiska serier över dem. Det var även hans uppfattning att de ovala spännena var troliga föregångare till vikingatidens ovala spännbucklor.

I sin bok *Vendelstile: Email und Glas im 7.-8. Jahrhundert* från 1942 försökte Greta Arwidsson definiera och datera de ovala och djurformade skålfibulor vilka hon, till skillnad från många andra forskare, betraktade som *en* föremålstyp (Arwidsson 1942:40-50). Här behandlade hon bl.a. ursprunget för de ovala skålfibulornas utveckling och lade fram en typ av oornerad oval skålfibula från Östskandinavien som en möjlig prototyp för de senare formerna (Arwidsson 1942). De oornerade skålfibulorna avfördes emellertid som ursprungstyp för de ornerade spännena av senare forskare dels för att man inom Skandinavien kunde uppvisa betydande regionala skillnader i deras utformning (Ørsnes 1966:157; Jansson 1985:15) samt att de framhållits såsom samtida med de dekorerade fibulorna (Rundkvist in prep.). Bland annat har det anförts att det ornamentschema som återfinns på de övriga små skålfibulorna (det ovanifrån sedda djuret) har kopplingar till ornerade skålfibulor med oregelbunden konturlinje (djurformade), vars mer naturalistiska utformning inte har någonting gemensamt med de ovala "föregångarna" (Ørsnes 1966:157).

Även Montelius kronologier kom senare att revideras då bl.a. Bertil Almgren kunde påvisa att de var avhängiga vilket relevant drag som undersökningen baserats på. Almgren presenterade i sin tur en undersökning av de ovala skålfibulorna år 1955 i sin bok *Bronsnicklar och djuornamentik*. Han hade där studerat spännena utifrån karakteristika för den *stilistiska grupperingen* och kunde på grundval av dessa dela upp materialet i två delar. Den tidiga gruppen benämnde han "typiskt vendeltida" och den sena "övergångstyper" mot vikingatida former (Almgren 1955:81f).

Mogens Ørsnes bidrag till stilforskningen i Skandinavien, med implikationer för föreliggande arbete, har bl.a. varit en vidareutveckling och anpassning av Arwidssons Vendelstilar till Sydskanandinaviskt material (Karlsson 1983:156ff). Han behandlade främst yngre germansk järnålder, motsvarande svensk vendeltid (550-800 e.Kr.) och delade in materialet i Sydskanandinavisk stil B-C-D-F-E (där F inte var känd från svenskt material). I sitt arbete *Form og Stil* från 1966 delade han in de ovala skålfibulorna på ett liknande sätt som Almgren före honom men utifrån andra kriterier, i grupp N1 och N2. De djurformade ansåg han vara en egen föremålsgrupp vilken han benämnde O (Ørsnes 1966). Istället för stilgrupperingen som Almgren brukat, koncentrerade sig Ørsnes i stor utsträckning på spännenas längd, utifrån den s.k. *formgrupperingen* (Jansson 1985:15). Ørsnes grupperingar kommer att behandlas närmare i kap. 2.1.

Det bör poängteras att fram till 1966 när *Form og stil* publicerades hade de djurformade skålfibulorna (Ørsnes typ O) i regel endast påträffats på Bornholm med ett undantag i skånska Vä. Sedan dess har fler fynd emellertid gjorts (Vang Petersen 1991:57ff) även om dess utbredning i stor utsträckning fortfarande är samlad till Sydskanandinavien (Rundkvist in prep.).

Ett antal artiklar har sedan dess publicerats där de aktuella spännena behandlats. Exempelvis diskuterade Egil Bakka i en artikel från 1972 en oval skålfibula med djuornamentik som påträffats i tyska Fehmarn och trots att han tidigare behandlat

djuornamentikens symboliska innebörder underlät han att i denna diskutera betydelsen hos ornamentiken på spännet (Bakka 1972). Ingmar Jansson kom i sitt arbete från 1985 om *Ovala spännbucklor* delvis att behandla även de vendeltida ovala skålfibulorna från brytningstiden mellan vendel- och vikingatid, men hans utgångspunkt var främst beskrivande (Jansson 1985:15-23). Karen Høilund Nielsen företog sig i början av 90-talet en kartläggning av djuornamentikens geografiska utbredning utifrån dess förekomst på kvinno Smycken och behandlade där de ovala och djurformade skålfibulorna som två fyndkategorier (Høilund Nielsen 1991). Under arbetets gång har jag även tagit del av en ännu ej publicerad artikel av Martin Rundkvist som på ett omfattande sätt behandlar de ovala och djurformade skålfibulorna i första hand utifrån tekniska egenskaper. Gemensamt för de forskare som hittills behandlat spännena är emellertid att samtliga underlåtit att diskutera ornamentikens betydelse i någon större utsträckning.

1.3 Material

Gemensamt för de ovala och djurformade skålfibulorna är att deras ornamentik utgörs av endera ett ovanifrån sett djur (med fyra ben, en mer eller mindre kraftig rygglinje med ett maskmotiv i framändan sett *en-face*) eller två profilsedda djur placerade rygg mot rygg med var sitt fram- och bakben. Dessa spännen utgör ett omfattande material som insamlats från i huvudsak Danmark, Bornholm och Skåne men även från resten av Sverige och Norge med enstaka fynd i Finland och Lettland (Ørsnes 1966:160). Ett fynd har som nämnts ovan även gjorts på tyska Fehmarn (Bakka 1972). Detta har lett till att exempelvis Høilund Nielsen betecknar de aktuella skålfibulorna som ett företrädesvis Sydskandinaviskt fenomen (1991:134, fig. 4a) och får stöd av bl.a. Rundkvists undersökning där han kunnat påvisa att det endast inom detta område påträffats djurformade skålfibulor (Rundkvist in prep.). Här nedan följer en genomgång av de beteckningar som Ørsnes formulerade 1966 av denna form av ornerade skålfibulor vilka kommer att brukas i analysen:

Ovala skålfibulor (Ørsnes typ N) är spännen vars form är oberoende av dess ornamentik och har i sin tur delats in i två övergripande typer; N1 och N2.

N1 är små lätt välvda spännen vars längd varierar mellan 3,6-7,5 cm och kan klassificeras utifrån deras ornamentik i ytterligare undergrupper. N1a har t.ex. en strierad ryggsköld delad av en bård, N1b har istället ett oorganiskt mittfält som förbinder låar och bogar och på spännena i grupp N1c återfinns två djur vilka endast är förenade i huvud och låar så att det mellan dem i många fall bildas ett spetsigt ovallt fält. Undertyp N1d har sammanflätade bandformade djur på vardera sida om ryggbården emedan djuren på spännen av typ N1e är helt upplösta i bandslingor.

N2 är större och kraftigare välvda spännen vars längd varierar mellan 8-11,2 cm. Undergrupperingen av N2-fibulor motsvarar motivbehandlingen för N1-spännena då utformningen av ornamentiken dem emellan är i det närmaste identisk (Ørsnes 1966:157f).

Vidare står Ørsnes beteckning O för lätt välvda djurformade skålfibulor med inbördes mycket varierat utförande men där spännets form som regel följer konturerna av ett stiliserat djurmotiv.

O1 är flacka spännen vars längd varierar mellan 4,5-9,5 cm. Ornamentiken på dessa kan ytterligare delas in i a) förhållandevis naturalistiskt utformade djur, b) figurer vars

ryggsköld delas upp av längs- och tvärgående bårder, och c) där fram- och bakända domineras av bandflättningsmönster (Ørsnes 1966:157f).

O2 har i sin tur en mer jämnt rundad konturlinje och oftast ganska stereotyp dekoration som utgörs av två avlånga djur som förbinds vid huvud och lår. Det fält som bildas mellan dem har på vissa exemplar en spetsoval form och inrymmer en stil D-figur (typ a). I annat fall (typ b) kan de två djurfigurerna avgränsa ett rombiskt fält som inhyser en människofigur. Längden motsvarar spännen av O1-typ (Ørsnes 1966:12, 159). De exemplar som är så dåligt bevarade (fragmenterade och/eller korroderade) att någon närmare bestämning till antingen N eller O inte varit möjlig har betecknats N/O.

Det råder en stor variation i utförande mellan individuella exemplar där vissa element är särskilt markerade emedan andra försumrats. Exempelvis har det avbildade djurets huvud och ögon i vissa fall lämnats omarkerade. Spännen kan ibland även vara försedda med runda knoppar, halvnaturalistiska djur eller maskbilder i bog- och lårmarkeringarna (Jansson 1985:16).

Tabell 1. Vendeltida ovala och djurformade skålfibulor i materialet från Uppåkra efter Ørsnes (1966) föremålsindelning.

Fibula/typ	hel	fragment	S:a
N	1	-	1
N1a	4	5	9
N1c	1	-	1
N/O	-	1	1
O1	1	-	1
O1a	3	2	5
O1c	1	-	1
O2	2	-	2
O2a	2	-	2

I Uppåkra har anträffats omkring 40 st. fibulor som klassificerats såsom ovala eller djurformade skålfibulor (Rundkvist in prep.) och av dessa har 23 st. (se tab. 1) valts ut för att ingå i den aktuella studien då de uppvisar en ornamentik som lämpar sig för jämförelser och/eller zoologiska bedömningar. Det ringa antalet fynd av ovala och djurformade skålfibulor i jämförelse med exempelvis de 145 st. näbbfibulor (Hårdh 1999b) som gjorts inom Uppåkraboplatsen tyder på att det rör sig om en exklusiv typ av spännen. De är emellertid tillverkade i kopparlegering och varierar i storlek, från 3,1 cm upp till 6,9 cm. Nålanordningens placering har undersökts för att möjligtvis se om det skett en förändring över tid, utifrån Ørsnes gruppindelning (se Fig. 1), eftersom dess placering, antingen invid kanten eller uppe i spännets välvning, av en del forskare ansetts vara ett tillförlitligt kronologiskt drag (se exempelvis Almgren 1955, Ørsnes 1966, Bakka 1972). Samtliga av de fibulor där rester efter nålen kunnat identifieras har varit utrustade med järnnål. På undersidan av en del av de bäst bevarade exemplaren i det aktuella materialet har det även varit möjligt att urskilja olika åtgärder som kan knytas till steg i tillverkningsprocessen liksom olika metoder för att ge intrycket av att föremålen är tillverkade i mer exklusiva material såsom guld och silver genom mångahanda beläggningar. Förekomsten av dylika inslag i materialet kommer att diskuteras närmare i kap. 2.1. då den indikerar social tillhörighet för användarna av spännena.

Den kronologiska indelningen av det aktuella materialet är baserad på föremålsbeteckningar och fasuppdelningar av vendeltiden som utarbetats av Ørsnes (1966), och redogjorts för ovan, samt på jämförande litteraturstudier där de ovala och djurformade skålfibulorna tidigare behandlats (exempelvis Bakka 1972; Jørgensen & Nørgård Jørgensen 1997:28, Rundkvist in prep.). För större delen av det skandinaviska materialet finns utmärkta fasindelningar men den absoluta kronologin är mer omdiskuterad och svår att fastställa (Høilund Nielsen 2002). Uppenbart är emellertid att de ovala och djurformade skålfibulorna, både rygg- och profilprojicerade, är en kortlivad form som tycks gå ur tiden redan vid början av 800-talet. Ørsnes delar in vendeltiden i tre övergripande faser; fas 1 (550/575-625/670 e. Kr), fas 2 (625/680-725 e.Kr.) och fas 3 (725 till 800 e.Kr). Høilund Nielsen delar i sin tur in samma period i 4 faser; VII:A (550-600 e.Kr.), VII:B (600-700 e.Kr.), VII:C (700-750 e.Kr.) och VII:D (750-800 e.Kr.).

De ovala och djurformade skålfibulorna är dominerande fibulatyper under Ørsnes fas 3 (se Fig. 1). De små ovala (N1) och djurformade (O) skålfibulorna är mest framträdande under 700-talets första del, benämnd fas 3a, emedan typ N2 istället förekommer rikligast under den följande fas 3b. Ørsnes menar att denna uppdelning är kronologiskt betingad då spännena i fas 3a med stor sannolikhet utvecklats ur föremålsinventariet i den föregående fasen (2c) emedan föremålen i 3b istället är nära besläktade med den senare vikingatidens former (Ørsnes 1966:224).

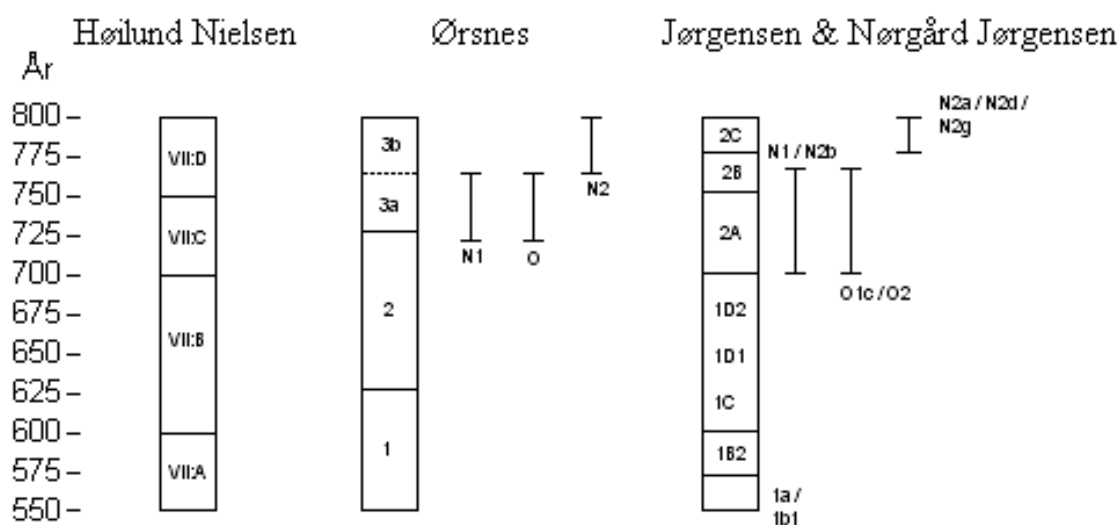

Fig. 1. Tre fasindelningar och absoluta kronologier av spännena. Jørgensen & Nørgård Jørgensens indelning baseras på en tidigare indelning gjord av Høilund Nielsen och innefattar endast material från Nørre Sandegård Vest (Høilund Nielsen 1991; Ørsnes 1966; Jørgensen & Nørgård Jørgensen 1997:28-35).

Bland spännena från Uppåkra tillhör en övervägande andel med säkerhet de tidiga formerna av skålfibulor (N1 och O). Utifrån Ørsnes dateringar härstammar materialet därmed från tiden omkring 720-770 e. Kr. Tidsspannet som föreskrivits användningen av materialet från Nørre Sandegård Vest är något generösare, från 700 till omkring 770 e. Kr. (Jørgensen & Nørgård Jørgensen 1997:28-35).

Bakka hävdar bestämt i sin artikel från 1972 att tidigare stiltraditioner (Ørsnes stil C) levt vidare in i senare stilar och ger därigenom stöd för den senare dateringen. Han menar att de stilelement som Ørsnes klassat som typiska stil D i själva verket är stil C-element och att det därmed är möjligt att förklara äldre ovala och djurformade

skålfibulor med stil C-ornamentik som påträffats efter Ørsnes kartläggning. Bakka anser sig även, liksom Ørsnes, se en kronologiskt betingad skillnad hos fibulorna där de tidiga fibulorna är små utförda i stil C och de senare vars ornamentik är utförd i stil D (vilken med tiden blir alltmer stiliserad) är något större. Han reserverar sig dock för att materialet är litet och att hans konklusioner endast kan räknas som indicier (Bakka 1972).

Med hänsyn till diskussionen ovan är det därmed min uppfattning att dateringen möjligtvis bör tidigareläggas och även inbegripa den senare delen av Ørsnes fas 2 i enlighet med indelningen som baserats på Høilund Nielsens dateringar (se fig. 1).

1.4 Metodbeskrivning

Malmer menar att det finns tre olika former av likhet mellan artefakter som kan användas som grund för en enligt honom objektiv undersökning. Dessa är; 1) fysisk likhet, 2) fyndassociationens likhet och sist 3) korologisk likhet (Malmer 1963:15). Jämförelserna i analysen kommer i olika utsträckning att byggas på dessa tre aspekter av likhet och möjliggörs genom att tekniska formelement såsom storlek (se Fig. 2), proportioner, nålanordningens utseende och placering samt ornamentikens utförande studeras närmare. Spännens storlek och proportioner har granskats dels för att möjliggöra jämförelser men framförallt som en grund för föremålsindelningen som beskrivits i föregående kapitel då Ørsnes indelning till stor del baserats på detta tekniska formelement. Vidare har nålanordningens placering på spännens undersida undersökts för att användas som kronologiskt betingat drag.

För att om möjligt identifiera specifika djurarter utifrån ornamentiken har djuren studerats utifrån zoologiska kriterier. Dessa bedömningar har sedan jämförts med andra föremålskategorier där tidigare artbestämningar har gjorts samt med djurarter som förekommer i de skriftliga källorna för att belysa vad deras religiösa betydelse möjligtvis kan ha varit och placera in ornamentiken på de ovala och djurformade skålfibulorna i en övergripande social kontext.

För att belysa vilka sociala funktioner de aktuella spännena troligtvis har haft och vem som burit dem har sammanhangen i gravar där de ovala och djurformade skålfibulorna anträffats samt kontexten på Uppåkraboplatsen undersökts närmare. En spridningskarta över Uppåkraboplatsen kommer därför att presenteras för att synliggöra eventuella fyndkoncentrationer. Således har det även varit aktuellt att titta på förekomsten av olika former av efterbehandlings, som använts för att ge intrycket av mer påkostade föremål, vilka kan säga någonting om fibulornas tillhörighet.

Det bör poängteras att den ornamentik som undersökningen uteslutande behandlar är gjuten, yttäckande dekoration vilken är mer eller mindre bunden till föremålets form. Djurornamentiken har granskats utifrån separata element, helhetsintrycket samt dess ikonografiska innehåll. Utgångspunkten har varit en komparativ kontextuell ikonografisk metod med målet att tolka ornamentikens betydelse och djurens identifiering har, i den mån det har varit möjligt, baserats på zoologiska element. På den gungbräda som utgör relationen mellan de olika forskningstraditionerna är det

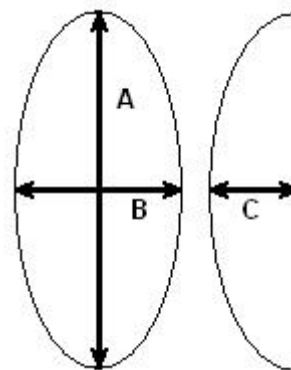

Fig. 2. Beskrivning av de mätningar som spännena genomgått; A=längd, B=bredd och C=höjd.

fördelaktigt för mitt syfte att försöka finna balans mellan relativism och positivism. Därför är det grundläggande att analysen genomförs efter klara kriterier snarare än att den bygger på otydligt definierade grunder och vikt har således fästs vid en klar redogörelse för kriterierna utifrån vilka bildframställningarna klassificerats. Begrepp såsom stil och ikon kommer att diskuteras särskilt eftersom utformningen av motiv och ornament med stor sannolikhet följt bestämda traditioner med fasta stilistiska ramar. De komparativa analyserna har utgått från litteraturstudier och material som ansetts särskilt relevanta i sammanhanget utgörs av fynden från gravfälten i Nørre Sandegård Vest och Bækkegård då de är i det närmaste samtida och ikonografiskt uppvisar klara paralleller med Uppåkraspännena. Jämförelser har även gjorts med djuornamentik som förekommer på andra föremålskategorier dels för att undersöka vilka andra kategorier av föremål som utsmyckats med djuornamentik och i vilka sammanhang dessa påträffats, samt dels för att visa att den inte är en isolerad företeelse på de aktuella skålfibulorna. Jämförelser mellan detektor- och gravmaterial kan anses problematiska men är väsentliga för att återskapa en aspekt av Uppåkraspännenas ursprungliga sammanhang. Diskussionen kring den sociala kontext inom vilken de fått sin betydelse har därmed varit central.

Kopplingen mellan texter och motiv har dessutom gjorts möjlig genom att djuren i viss mån erkänts en ställning som symboliska representationer för de förkristna nordiska gudarna.

1.5 Källkritiska aspekter

Materialet är behäftat med ett antal källkritiska problem, framför allt rörande dess representativitet och fyndomständigheter. Det finns exempelvis avigsidor med att arbeta med få separata föremålstyper då användningen av resultaten begränsas till den typ som analysen ursprungligen avsåg. Beträffande allmängiltigheten hos det aktuella materialet vill jag göra en reservation: jag har inte aktivt sökt upp allt material ur denna kategori för att kunna göra en fullständig katalog. En orsak till detta har förutom begränsad tid bl.a. varit skillnader i terminologi vilket bidragit till svårigheterna att täcka in ämnet då materialstudier av jämförelsematerial inte varit möjliga. Istället har några exempel valts ut som ansetts vara särskilt lämpliga för mitt syfte d.v.s. spännen med en ornamentik som är mer eller mindre lämplig för zoologiska analyser.

Trots att det är möjligt att manipulera tecknade bildmaterial för att bekräfta verbala hypoteser (se Karlsson 1983) har spännenas ornamentik i arbetet återgivits genom egna illustrationer. Fibulornas storlek har dokumenterats trots att det i många fall rör sig om fragment då illustrationerna är återgivna i varierande skala. Vikt har även fästs vid storlek och proportioner då dessa till stor del utgjort grundval för Ørsnes indelning.

De ovala och djurformade skålfibulorna som utgjort grundlag för denna undersökning har påträffats genom metalldetektering vilket medför att en del källkritiska aspekter är att beakta i analysen. Till exempel har den utbredda användningen av denna metod för insamlande av material i Sydsandinavien (och framförallt på Bornholm) troligtvis bidragit till att den övervägande andelen spännen anträffats inom detta område.

Det är på liknande sätt viktigt att ta hänsyn till de nedbrytande processer som spännena utsatts för före (exempelvis återanvändning av metallen i hantverket) och efter de deponerats som kan förklara deras förhållandevis höga fragmenteringsgrad och som i stor utsträckning bör ha haft en inverkan på föremålens spridningsbild. Det moderna

jordbruket är ett exempel på en av de postdepositionella processer som påverkat spridningen av föremål inom själva boplatsen (Paulsson 1999:46). Dagens maskinella plöjning når omkring tio cm djupare än en hästdragen plog och det är därför troligt att många föremål på så vis hamnat i matjorden under de senaste 30 åren (Vang Petersen 1991:50).

Till följd av att de övre kulturlagren plöjts sönder och att metalldetektor använts är spännenas omedelbara kontext förlorad och denna kan då endast återskapas genom att föremålen kopplas till tidigare undersökta stratigrafiskt slutna fynd. Det är dock problematiskt att jämföra de ovala och djurformade skålfibulorna från Uppåkra med förslagsvis gravfynd. De gravmaterial som använts för jämförelser (Nørre Sandegård Vest och Bækkegård) är i sig behäftade med källkritiska aspekter att beakta. Exempelvis kan förekomsten av föremål i gravar ha påverkats av individuell smak hos den gravlagda, manipulation och ekonomiska förutsättningar hos de sörjande, val av gravrit, förutsättningar för bevaring (t.ex. temperaturen på eventuellt likbål) samt utgrävningsmetod. Men som tidigare nämnts är det väsentligt för syftet att spännenas samhälleliga tillhörighet klarläggs och att det sammanhang där föremålen opererat på så vis i alla fall till viss del kan återställas. Det medför dock att det är omöjligt att fastställa deras verkliga datering om det rör sig om återanvända material eller material med lång användningstid (Hårdh 2002:43).

Det är problematiskt att bearbeta den sydsandinaviska djuornamentiken, inte minst för att uttolka specifika djurarter. Vi saknar exempelvis bakgrundskunskaperna som är nödvändiga för att till fullo förstå bildernas symboliska betydelse och får därigenom förmoda att bilder i några fall kan tolkas utifrån ett allmänmänniskt sätt att avbilda och förstå dem. Något som har särskild betydelse för föreliggande arbete och ytterligare försvårar det har behandlats inom den hermeneutiska diskussionen (se t.ex. Gräslund 2002:14) då flera forskare utifrån samma material kan komma fram till olika slutsatser beroende på deras individuella förförståelse. En viktig aspekt att överväga är därför hur tillförlitliga de stiliserade dragen ska anses vara för en identifiering av specifika djurarter. Lennart Karlsson menar att ordet *ornamentik* i sig själv bestrider att det skulle röra sig om naturalistiskt avbildade djur (1983:100, se även Gaimster 1998:5) emedan Siv Kristoffersen anser att föremålen när de utsmyckas med djuornamentik transformeras från att vara enbart ett föremål till att bli en ny enhet med djurets krafter och egenskaper (1997:246f). Djuren som avbildas på föremålen bör därför aldrig betraktas såsom realistiska eller naturalistiska men i brist på bättre termer kommer dessa uttryck ändå att få beteckna motiv i relation till andra inom ramarna för föreliggande arbete.

Vid analogier med skriftliga källor kan det vara av vikt att inte låsa fast sina tankegångar alltför mycket vid de bekräftelser dessa kan bidra med bl.a. eftersom den del av den nordiska mytologin som finns bevarad på intet sätt är representativ för den som fanns under vendeltiden. Att det funnits myter och berättelser som kunnat förklara en del av de bevarade bilderna är sannolikt men dessa finns inte längre att tillgå (Høilund Nielsen 2002:212). Jag hävdar dock att det, utifrån studier av den existerande kontexten som Uppåkraboplatsen utgör och jämförelser mellan fysiskt och korologiskt lika material, borde vara möjligt att utvinna ny förståelse kring föremålens betydelse. Där kan jämförelser med de skriftliga källornas utsagor utgöra en mindre men likvärdig viktig del.

2. Analys

2.1 Spännenas karaktär och tillverkning

Utifrån rester av metallhantverk såsom exempelvis sönderslagna gjutformar kan man få en direkt inblick i tekniker och föremålstyper som producerades av forntida hantverkare. I Uppåkra har dessvärre inga gjutformar för ovala och djurformade skålfibulor ännu kunnat identifieras trots att stora mängder hantverksavfall påträffats. Utifrån 15 fragment av gjutformar som använts i tillverkningen av ovala skålfibulor (Ørsnes typ N) som anträffats inom de centrala delarna av Ribeboplatsen (Jylland) har Claus Feveile dock kunnat se att tvådelade gjutformar, vilka satts ihop till en under gjutningen och därmed endast kunnat användas en gång, varit vanligast under den större delen av 700-talet (Feveile 2002:17f fig. 2).

Användningen av ovannämnda tillverkningsmetod samt den stora variationen i ornamentikens utförande tyder på att kopiering troligtvis inte varit en utbredd metod i tillverkningen av de ovala och djurformade skålfibulorna. Utgångspunkten för utformningen av ett nytt spänne kan emellertid ha varit ett redan färdigt smycke (Zachrisson 1960:231f) men där förändringar i ornamentiken sedan gjorts i förmodellen så att utseendet på det nya spännet i stor utsträckning skilt sig från originalet. Även om likheter mellan exemplar därmed kan uppfattas är det inte belägg nog för att visa att kopiering skulle ha använts i någon större skala (se exempelvis Rundkvist in prep.) och enligt Almgren slår masstillverkningen av spännena inte igenom förrän i skiftet mellan vendel- och vikingatid (1955:81f).

Om tillverkningen av de ovala och djurformade skålfibulorna i det aktuella materialet kan sägas att de är gjutna i kopparlegering och en liten andel av spännena tycks ha efterarbetats. Ornamentiken är företrädesvis utförd i lågre relief eller som i ett fåtal i så kallad karvsnittsteknik (exempelvis U589 och U984).

I Uppåkrामaterialet har tygavtryck kunnat urskiljas på spänne U589 och U3356 (se tab. 2). I en artikel diskuterade Zachrisson förekomsten av textilavtryck på baksidan av ovala spännbucklor och enligt henne har tyget använts till att underlätta avlägsnandet av förmodellen ur den övre gjutformen. Detta har därigenom medfört att tyget endast kunnat föra avtryck på den undre formhalvan (se Zachrisson 1960:225ff). Eftersom textilavtryck kunnat identifieras på ovala och djurformade skålfibulor kan den ovan beskrivna metoden vara relevant också för denna grupp. Zachrisson poängterar även i sin artikel att den med stor sannolikhet kan förklara avtryck efter tyg på baksidan av andra smyckeformer daterade till yngre järnålder (1960:235).

De textilavtryck som kunnat identifieras på de aktuella spännena visar att en förhållandevis stor andel har åstadkommit av tyg tillverkat i en vävteknik benämnd diamantkypert vilken är en av många kyperttekniker som kunnat beläggas från vendeltid (Andersson 1992:12). Parallellt till detta tyg finns inte på annat håll i Europa utan har en uttalad skandinavisk utbredning (Mannering 1997:125) och avtryck av det är förhållandevis vanligt förekommande på vendeltida spännena även om flertalet ovala och djurformade skålfibulor i Skandinavien sällan har några spår efter tyg. Utifrån liknande avtryck på

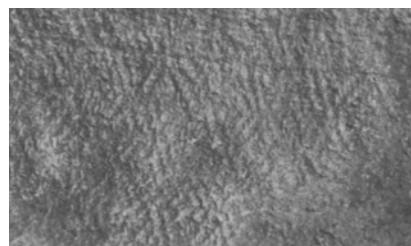

Fig. 3. Avtryck av diamantkypert på baksidan av skålförmade spännena (Jansson 1985:117).

ovala spännbucklor menar Jansson att det avtryckta tyget troligtvis varit av hög kvalitet (Jansson 1985:117).

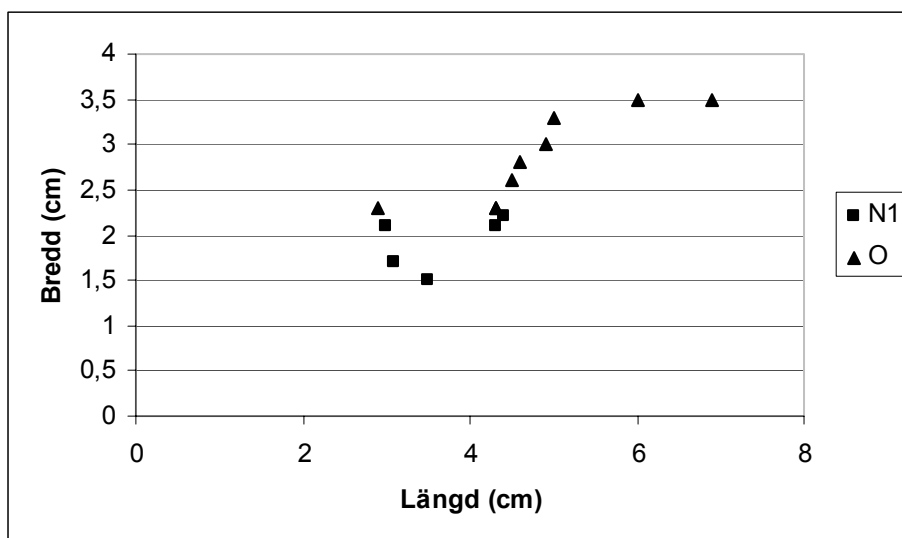
Många av de övriga Uppåkraspännena har tjocka lager av korrosion men på undersidan av ett fåtal fibulor (exempelvis U6242 och U7206) är det möjligt att se grunda oregelbundna linjer vilka frambringats med ett eggverktyg efter gjutningen. Liknande ristningar är vanliga hos spännena i Skandinavien och det har anförts som en möjlig förklaring att de uppstått till följd av att man efter gjutningen kontrollerat skärpan på verktygen som använts för att retuschera spännets kant eller ornamentik (Jansson 1985:118f). I de fall nålanordningen låtit sig identifieras har samtliga varit av enkel konstruktion med nålar tillverkade i järn (se tab. 2).

Tab. 2. Uppåkras ovala och djurformade skålfibulor (ordnade efter fyndnummer). Ordförklaringar: E= enkelt nålfäste, A= nålfäste/hållare placerad vid kanten, B= nålfäste/hållare placerad ca 0,5 cm in från spännets kant, Fe= järn, Diam= diamantkypert (hos spänne U37343 är nålhållaren belägen vid kanten och nålfästet 0,5 cm in från kanten).

Typ	Reg. nr	Nålfäste	Nålfästets placering	Nål	Förgyllning	Vitmetallbeläggning	Tygavtryck	Längd, total	Bredd, total	Höjd	Figur	Anmärkning
N1a	7 & 16	E	A	Fe	x	-	-	-	2.3	0.10	5:a	Samma spänne
O2a	589	E	A	-	-	-	Diam	6	3.5	0.7	6:a	
N1a	980	-	-	-	-	-	-	2.6	2.9	-	5:b	
O2a	984	E	B	Fe	-	-	-	5	3.3	0.8	6:b	
N1a	1033	E	A	Fe	-	x	-	4.3	2.1	1.2	5:c	
O1a	1340	E	B	-	-	-	-	4.5	2.6	0.9	6:c	
N1a	1737	E	A	Fe	x	-	-	3.5	1.5	0.6	5:d	Förgyllning på undersida
N1a	1782	E	A	-	-	-	-	4.4	2.2	0.5	5:e	Avvikande beläggning
O1a	2845	-	B	-	-	-	-	-	-	-	6:d	
O1c	3023	E	A	-	-	-	-	4.9	3	0.8	6:e	Krympsprickor och knoppar på undersida
N	3351	E	A	-	-	-	-	3.1	1.7	0.9	5:f	
O2	3356	E	B	Fe	-	-	Diam	6.9	3.5	0.7	6:f	Mycket sliten yta
O1a	3363	-	-	Fe	-	-	-	2.9	2.3	0.7	6:k	
N/O	4437	-	-	-	x	-	-	1.9	1.9	1	7:a	Röda inläggningar
N1a	5003	E	A	-	x	-	-	2.1	1.9	0.7	5:k	
N1a	5655	E	B	Fe	-	-	-	2.2	1.5	1	5:g	
O2	5706	E	A	-	-	-	-	4.6	2.8	0.6	6:i	
O1	6242	E	A	Fe	-	-	-	4.3	2.3	0.8	6:g	Striationer
O1a	7206	E	A	-	-	-	-	3.4	2.2	0.9	6:j	Striationer
N1a	10800	E	A	-	-	-	-	1.8	1.4	-	5:j	
N1a	10846	E	A	Fe	x	-	-	2	1.6	-	5:h	
O1a	37343	E	A/B	-	-	-	-	4.3	2.3	0.7	6:h	
N1c	38182	E	A	-	-	-	-	3	2.1	0.4	5:i	

Utifrån tabell 2 är det även möjligt att se att det huvudsakligen är hos spännen av typ O som nålanordningen placerats en bit in från spännets kant. Emellertid finns det undantag då nålanordningen hos spänne U5655, som kategoriserats såsom typ N1a, återfinns 0,5 cm in från dess kant samt att nålfäste och hållare är placerade olika på U37343 av typ O. I övrigt förekommer nålhållare och fäste vid kanten på spännen av både typ N och typ O men är något vanligare inom den första typen. Utifrån storleksproportionerna hos skålfibulor av de båda typerna är det möjligt att se att typ O generellt är något större än typ N (se fig. 4). Om dessa båda drag erkänns såsom kronologiskt betingade (vilket tidigare nämnts) tyder dessa förhållanden var för sig på att N1-spännen är en tidig typ emedan typ O är delvis samtidig med N1 men med en något längre användningstid. Anmärkningsvärt är emellertid att förändringarna hos de båda dragen till viss del överensstämmer vilket antyder en utveckling mot större spännen där nålhållare och fäste flyttar från kanten upp i spännets skål, i enlighet med tidigare forskares slutsatser.

Fig. 4. Skillnader i proportioner mellan hela små ovala (N1) och djurformade (O) skålfibulor i materialet från Uppåkra.

De långsträckta åsar som kunnat urskiljas på undersidan av spänne U3023 (se tab. 2) kan möjligtvis vara resultatet av oavsiktliga krympsprickor i den undre lerformen och uppstått antingen då formen torkat eller när metallen slagits i vid gjutningsprocessen. Rena leror krymper omkring 10% vid bränningen men detta kan reduceras genom att *schamott*, dvs. tidigare bränd lera, tillsätts. Återanvändning kan därigenom vara en trolig förklaring till att förhållandevis få gjutformar generellt återfinns.

Viktigt för diskussionen kring den sociala tillhörighet de individer haft som burit de aktuella spännen är att ett fåtal av dem åtnjutit olika former av efterarbetning såsom förgyllning, beläggning med vitmetall samt inläggningar (se tab. 2).

Djuornamentiken på de ovala och djurformade skålfibulorna är i de flesta fall utstuderad vilket gör det mindre troligt att varje hantverkare haft tillräckliga artistiska färdigheter för att producera dem. Detta möjliggjorde att individer eller grupperingar kunde befästa sin position bl.a. genom att kontrollera tillgången på maktresurserna (Söderberg 2005:34) vilket i detta fall utgjordes av det specialiserade hantverket och användningen av djuornamentik.

En möjlig förklaring till den höga fragmenteringsgraden hos de ovala och djurformade skålfibulorna i Uppåkras materialet kan tyda på att det rör sig om skrotbrons som varit ämnat för omgjutning. Stöd för att metallhantverk i permanenta verkstäder bedrivits här finns då fynd av bl.a. tackor och tenar gjorts på platsen (Harryson et al. 2001:5). Det är därmed troligt att spännena tillverkats i Uppåkra, av inhemska och/eller gästande hantverkare från exempelvis Bornholm. Belägg för ett utbyte mellan områdena, möjligtvis i form av idéer eller hantverkare, finns exempelvis i form av likheter i utformning och ornamentik mellan ett spänne från Kannikegård på Bornholm, grav 195 (Bakka 1972:59 Abb. 3:1) och U1340 (fig. 6:c) i det aktuella materialet liksom mellan ett antal spännen från Bornholm (bl.a. C10285 och C10289 från Nørre Sandegård Vest, se Jørgensen och Nørgård Jørgensen 1997:194 Pl. 3:1 & 2) och U3356 (fig. 6:f). Färdiga metallarbeten kan också ha ingått i ett utbyte över stora områden och slutat som skrotbrons i verkstäder långt från tillverkningsstället (Rundkvist in prep.). Råmaterial/material till hantverket i form av sönderklippta fibulor som förlorat sin symboliska verkan kan dock ha förmodats inrymma en särskild ideologisk betydelse som genom en cyklisk tidsuppfattning överförts till de nya föremålen (Hed Jakobsson 2003:155, 166f).

I Uppåkra uppvisar exempelvis den spridningsbild som presenteras i bilaga 1 två mer eller mindre tydliga ackumulationer av fragment av de aktuella spännena i den västra och södra delen av boplatsen. Den generella spridningen av vendeltida material på platsen uppvisar inte några klara koncentrationer utan en tämligen jämn omfattning över stora delar av boplatsens areal med undantag för en något rikare förekomst inom de södra delarna (Hårdh 1998:122 fig. 7). Anhopningarna av de ovala och djurformade skålfibulorna infaller däremot förhållandevis väl med exempelvis förekomsten av vikter. Förtätningar av dessa, vilka Gustin menar i vissa fall kan knytas till hantverk, har i första hand anträffats inom den östra delen av boplatsen (tolkat som ett religiöst präglad område) och den södra men även mera sprikt i den västra delen (Gustin 1999:262 fig. 12). Trots att dessa områden inte uppvisat någon klar avgränsning är det inte osannolikt att hantverk bedrivits här där bitar av ovala och djurformade skålfibulor ingått som råmaterial.

Att skålfibulorna många gånger uppträder fragmentariska kan naturligtvis även vara ett resultat av nedbrytning då bl.a. markberedande processer såsom jordbruk, som tidigare nämnts, torde ha stor inverkan på fyndspridningen inom en lokal. Paulsson menar att förflyttningen av föremål till följd av plöjning sker både vertikalt såväl som horisontellt upp till omkring 10 meter eller mer (1999:46) och det kan därför vara av intresse att belysa att fragmenten U7 och U16 som tillhört samma spänne påträffats med omkring 35 meter mellanrum (se bilaga 1). Att de förflyttats i plogriktningen understryker att jordbruket är en viktig postdepositionell process att ha i åtanke även om det inte utesluter att föremålet sönderdelats avsiktligt innan det deponerats. Paulsson framhåller emellertid att man generellt kan förmoda att spridningsbilden har ett stort informationsvärde för att klarlägga förhistoriska aktiviteter inom en lokal (Paulsson 1999:48).

Sammanfattningsvis kan sägas att de ovala och djurformade skålfibulorna påträffats inom hantverksbetonade områden i ett skick som antyder att de utgjort råmaterial för omgjutning. Trots det tycks de ursprungligen ha tillverkats och burits i en välbeställd miljö då tyget som använts vid framställningen varit av hög kvalitet och spännena har tillägnats olika typer av efterarbetning bl.a. i form av förgyllning, vitmetallbeläggning och i vissa fall även inläggningar. Att dess ornamentik tillägnats stor omsorg både i dess

ursprungliga utformning och i form av senare retuschering tyder på detta och kan hjälpa till att visa vilket socialt skikt de tillhört samt förklara deras spridning inom Uppåkrabplatsen.

2.2 Beskrivning av ornamentiken

Ornamentiken på skålfibulorna i Uppåkrabmaterialiet är varierad och skiljer sig från exemplar till exemplar. Det är emellertid möjligt att i flertalet fall dela in den enligt Ørsnes gruppering från 1966 och det är med utgångspunkt från denna som ornamentiken har studerats.

2.2.1 Ovala skålfibulor (N)

Hos ornamentiken på de ovala skålfibulorna (Ørsnes typ N) återfinns få användbara drag för zoologiska identifikationer. Många av djuren på spännena har emellertid fötter med en krum baktå och detta stilistiska drag kan om möjligt tolkas såsom uttryck för exempelvis hovskägg eller sporrar. På spänne U3351 (Fig. 5:f) är fötterna tydligt ramformade med en krum baktå vilket för tankarna till hästars hovar med hovskägg och paralleller kan möjligtvis dras till en hästformad fibula från Veggerslev (Jylland) där detta drag är uttalat (se Ørsnes 1966 fig. 163). Den övervägande andelen figurer i materialet har dock fötter med flera tår vilket snarare påminner om hundars och vargars tassar då dessa har fötter där den inre tån (den s.k. sporren) sitter lite högre upp på benet i förhållande till de andra.

På vissa av spännena i denna grupp förekommer ett stilistiskt element utan naturalistisk motsvarighet som här kommer att kallas *ramformat nosparti*. Det innebär att djurets ansikte bildas av två runda ögon omgivet av kraftiga ögonbrynsbågar som framåt tillsammans bildar en ram över den främre delen av djurets ansikte (se exempelvis fig. 5:a, e och g). Förhållandevis många av exemplaren i denna kategori spännena har en kraftig ryggbård med någon form av mönster löpande längs med krönet på spännet. Denna dekor utgörs ibland av ett tvinnat bandmönster (se exempelvis U7/16, fig. 5:a) och ibland av ett repetitivt pärlmönster (t.ex. U5655, fig. 5:g). Lår och bogar är hos de flesta djuren päronformade och klart markerade (såsom är utmärkande för sydsandinavisk stil C och D), ryggskölden är strierad av ”revben” och djuren har som regel en kort hals. Ett undantag är emellertid U38182 (fig. 5:i) vars ornamentik utgörs av vad som, i enlighet med Ørsnes kriterier för typ N1c, kan tolkas som två djur med förhållandevis långsträckta kroppar och långa halsar.

2.2.2 Djurformade skålfibulor (O)

Även inom denna grupp är ramformat nosparti ett vanligt stilistiskt drag (vilket ibland är upplöst i ett oorganiskt slingverk). Flertalet djur har en strierad ryggsköld, markerade lår i varierande utformning och fötter med flera tår där en tå kan vara krum förekommer också här. Spännena av typ O1a tycks karaktäriseras av en förhållandevis slank ryggsköld, ibland med strikt trekantig form (som exempelvis spänne U37343, fig. 6:h) och smal ryggbård.

Ornamentiken på två O2a-spännena i Uppåkrabmaterialiet föreställer vad Ørsnes tolkat såsom två djur. På halsarna återfinns ett zig-zag-mönster som kan tolkas såsom hästman. Huvudena karaktäriseras av runda ögon (på det ena spännet, U984 fig. 6:b, har

Fig. 5. Ovala skålfibulor (av Ørnsnes typ N) från Uppåkra avbildade med huvudena nedåt. Analysteckning i utbredd projektion (ej skalenliga). a. U7/16, b. U980, c. U1033, d. U1737, e. U1782, f. U3351, g. U5655, h. U10846, i. U38182, j. U10800, k. U5003.

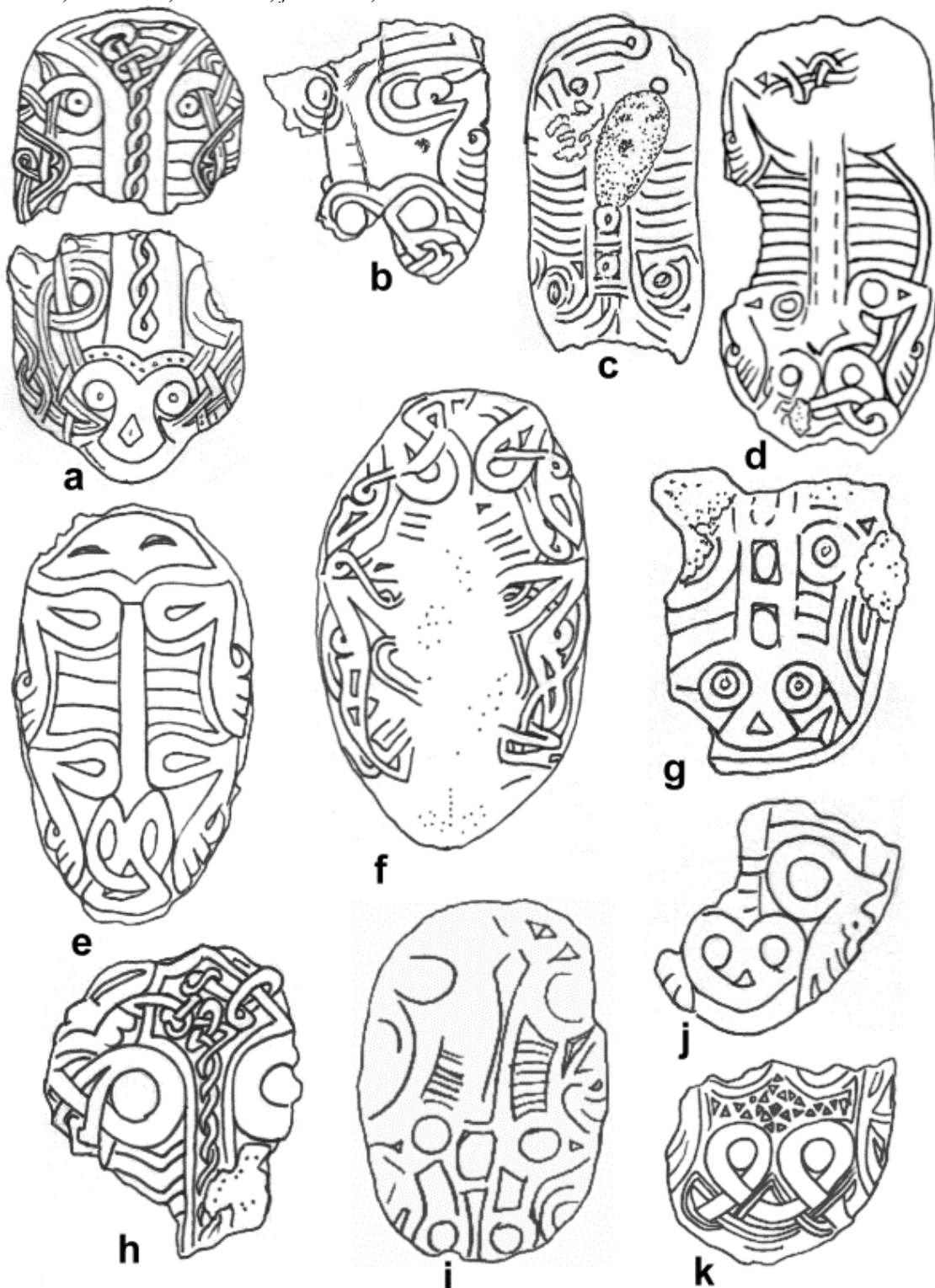
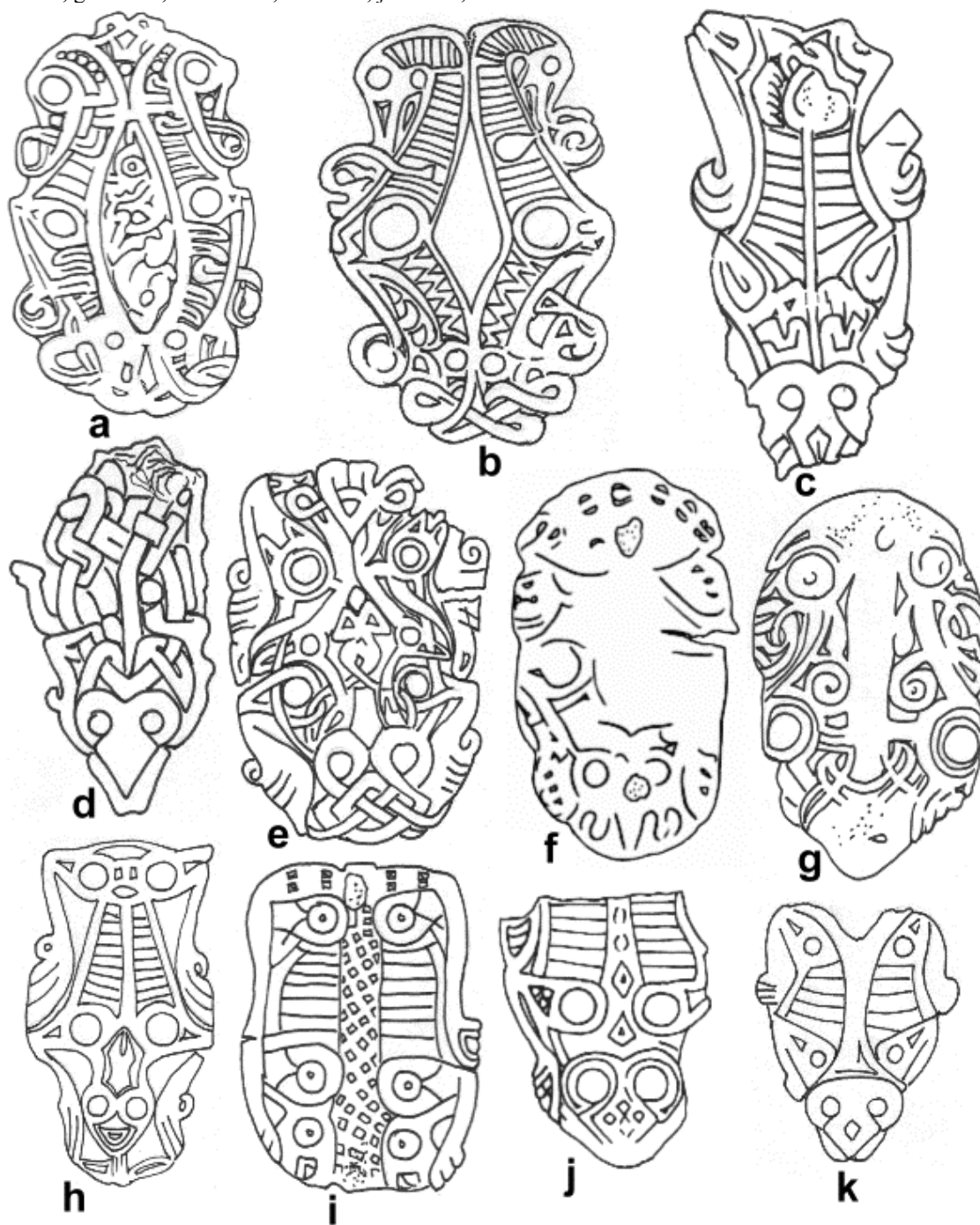

Fig. 6. Djurformade skålfibulor (av Ørsnes typ O) från Uppåkra avbildade med huvudena nedåt. Analystekning i utbredd projektion (ej skalenliga). a. U589, b. U984, c. U1340, d. U2845, e. U3023, f. U3356, g. U6242, h. U37343, i. U5706, j. U7206, k. U3363.

djuret även hakspets), markerat kindparti och mundelar som slingrar sig framför djuren och förenar dem i ett flätverk. Fötterna hos djuren på de båda spännena saknar naturalistisk förankring och är reducerade till ett slingverk.

De två djuren på spänne U5706 (fig. 6:i) är hopkrupna med ett brett fält emellan sig vilket är dekorerat med svagt vridet inpunsat mönster och både djurens lår och bogar har en utformning gemensam för stil C och D. Kropparna är strierade av ”revben” men djurens halsar är till skillnad från djuren på de övriga spännena i materialet korta och huvudena runda med stora ögon vilket ger dem ett kattlikt utseende.

Ytan på spänne U3356 (fig. 6:f) är sliten vilket medför att stora delar av ornamentiken är otydlig. Det är dock möjligt att urskilja två ögon, munpartier av slingverk, en bog samt ett oorganiskt slingverk med repetitivt mönster på djurens bakdelar. Det av ornamentiken som kan identifieras uppvisar stora likheter med ett antal spännens funna på Bornholm.

På spänne U2845, U3023 och U6242 (fig. 6:d, e och g) är djurens kroppar istället nästan helt upplösta i ett oorganiskt slingverk.

2.2.3 Fragment av obestämbart typ (N/O)

Ett fragment har inte, varken utifrån form eller utifrån ornamentik, varit möjligt att bestämma närmare till typ N eller O. Spänne U4437 (fig. 7) är kraftigt välvt (se tab. 2) och utformningen av dess ornamentik har inga paralleller i det övriga materialet. Ornamentiken utgörs i huvudsak av en ansiktsmask med koncentriska ringar inuti två mandelformade fält vilka utgör djurets ögon samt en stor plastiskt utförd droppformad nos på vilken det finns ristat en mun och två näsborrar. Bakom ögonen finns ett par njurformade fält med röda infattningar. På båda sidorna av ryggbården utgörs ornamentiken av tillsynes oorganiskt slingverk.

Fig. 7. En skålfibula som inte kunnat typologiseras närmare (Ørsnes typ N/O). Ej skalenlig analysteckning i utbredd projektion. U4437.

2.3 Fyndbild

Fynd av ovala och djurformade skålfibulor har som tidigare nämnts gjorts i stora delar av Skandinavien liksom i Lettland och på tyska Fehmarn och deras omfattande utbredning inom Skandinavien tyder i huvudsak på en allmän användning. Genomgående för områden utanför Sydsandinavien är emellertid att det föreligger få slutna fynd vilket gör dateringarna osäkra (Arwidsson 1960; Bakka 1972). En möjlig förklaring till att ett omfattande material insamlats från Sydsandinavien kan som tidigare nämnts vara den flitiga användningen av metalldetektor i Sydsandinavien.

För att fastställa om det möjligtvis förekommit export från Sydsandinavien kan det vara av intresse att undersöka inom vilka sociala miljöer de specifika fyndgrupperna spridits. Ett tillvägagångssätt är att undersöka i vilka kontexter föremålen anträffas inom vad som tolkats såsom produktionsområdet jämfört med angränsande regioner. Om de t.ex. påträffas i gravar från olika samhällskikt i områden med kontinuitet i stilproduktionen (i detta fall Sydsandinavien), emedan de endast påträffas i rika gravar

i områden med diskontinuitet kan det röra sig om export från det första området till de senare (Høilund Nielsen 1991:136).

Fynd av ovala och djurformade skålfibulor i Mellansverige och Norge har exempelvis gjorts inom vad som kan klassas som högreståndsmiljöer och Høilund Nielsen har tillskrivit spännen med djurornamentik som påträffats i gravar i Mälarenregionen åt välbärgade släkter utan ledande position. Sin rikedom bör de då ha tillskansat sig genom att kontrollera tillgången på viktiga resurser. Hon anser sig därmed kunna se klara indikationer på ett utbyte mellan Sydsandinavien och Mälarenregionen vilket emellertid tycks avta under första halvan av 700-talet (Høilund Nielsen 1991:147).

Arwidsson menar å sin sida att det är troligt att Norge, som har ett rikt material av små ovala skålfibulor, haft nära kontakter med Bornholm och tidigt influerats av det senare områdets föremålsinventarium. Anmärkningsvärt är emellertid att de djurformade skålfibulorna inte ingår i den äldsta norska serien (Arwidsson 1960). Ytterligare gör fynd av ovala skålfibulor i Finland det möjligt att klarlägga förbindelser med å ena sidan Bornholm och å andra sidan Norge via Mälarenregionen (Arwidsson 1942; Kivikoski 1947:45f Abb. 396, 408-409). Tre intressanta fynd av svärdsknappar har exempelvis gjorts i sydvästra Finland (Kivikoski 1947:52 Taf. 55, Abb. 471-473) liksom ett i svenska Uppland (Lamm & Rundkvist 2005) vars utformning utgörs av ett plastiskt utformat djur i hopkurad ställning och uppvisar påtagliga likheter med de ovala skålfibulornas ornamentik. Likaså finns det hopkurade djur på handtag till knivar och på holkarna till lansar som påträffats i Norge och Uppland (Lamm & Rundkvist 2005:111).

Utifrån dekoren på den ovala skålfibulan från tyska Fehmarn bedömer Bakka det som troligt att spännet härstammar från antingen Danmark, Skåne eller Mellansverige. Det finns därmed förhållandevis starka belägg för att ett utbyte förekommit mellan olika regioner i Skandinavien och delar av övriga Norden där de aktuella skålfibulorna ingått. Ett dylikt utbyte kan ha utgjorts av exempelvis export eller exogami (bortgifte). Emot export talar emellertid att den huvudsakliga andelen förgyllda och vitmetallbelagda spännen, i vissa fall med inläggningar av olika slag, vilka bör kunna tolkas såsom statusföremål enligt Rundkvist återfunnits i aristokratiska miljöer i Sydsandinavien (Rundkvist in prep.).

De oval- och djurformade skålfibulorna på Bornholm och i Uppåkra utgör två material med klara likheter vilket tyder på direkta samband inom hantverket mellan de båda områdena under den senare delen av vendeltiden. En möjlig förklaring till dessa likheter kan emellertid vara att Själland och västra Skåne, enligt Rundkvist, utgjort ett mellanområde i förhållande till 1) Bornholm och östra Skåne, 2) Mälarenregionen och 3) norra Norge, vilka haft regionalt präglade spännetraditioner. Detta förhållande menar Rundkvist har medfört att materialet i exempelvis Uppåkra omfattar flera av spännetyperna från de olika områdena (Rundkvist in prep.). Stöd för denna tolkning ges då inga av de ovala och djurformade skålfibulorna i gravmaterialen från Bækkegård eller Nørre Sandegård Vest är förgyllda trots att andra spännetyper med förgyllning anträffats tillsammans med dessa. Baserat på Høilund Nielsen modell kring export tyder detta förhållande då möjligtvis på att spännenas betydelse som högstatusmarkör varit annorlunda på Bornholm än i exempelvis Uppåkra. Det bör dock framhållas att de båda gravfälten som använts för jämförelser i det här arbetet ligger förhållandevis nära varandra och inte är representativa för hela området. En liknande bild över Skandinavians kontaktsystem har presenterats av Høilund Nielsen men hon framhåller

Sydskandinaviens inflytande över angränsande områden och dess roll som utgångspunkt för export av djuornerade föremål till stora delar av Skandinavien (1991).

Att Bornholm kunnat förevisa ett så stort material (som till stor del utgjorde grund för Ørsnes kartläggning) kan till viss del vara beroende av gravskicket som manifesterats i rikt utrustade, mer eller mindre intakta gravläggningar. I övriga Danmark, liksom i östra Mellansverige, är förhållandet istället det omvända med fattigt utrustade gravar eller brandgravar där föremålen inte längre är möjliga att typologisera (Høilund Nielsen 1991:147, Näsman 1991:173, Lamm & Rundkvist 2005:101). Dessa skillnader kan bero på att Bornholm haft ett särskilt förhållande till kontinenten som bl.a. förmedlats i ett gravskick som ön har gemensamt med Mellaneuropa (Söderberg 2005:24 och där anförd litteratur). En företeelse som troligtvis har haft en inverkan på det stora materialet är emellertid användningen av metalldetektor som nämnts tidigare.

Sammanfattningsvis är det min mening att Sydskandinavien, där de ovala och djurformade skålfibulorna haft sin huvudsakliga utbredning och betydelse som ideologiskt uttryck, under vendeltid tycks ha haft ett inflytande över angränsande områden vilket baseras på att förhållandevis få fynd av ovala skålfibulor har gjorts i Mälarenregionen och övriga Skandinavien. Inom dessa områden har de emellertid anträffats i förhållandevis rika kontexter vilket framhåller att de inom detta område använts för att indikera hög status. Detta förhållande stämmer i mångt och mycket överens med Høilund Niensens diskussion kring relationerna mellan de olika områdena utifrån djuornamentiken där förekomsten av bl.a. de ovala och djurformade skålfibulorna hanterats (1991:148-151). Denna bild är emellertid omtvistad då andra forskare lagt fram förslag till hur influenser från tre olika produktionscentrum i Skandinavien påverkat området som idag utgörs av västra Skåne och Själland. Ett sådant förhållande borde dock ha resulterat i att många spännen ingick i exempelvis gravutrustningen inom detta område som ett sätt att hävda tillhörighet samt att den övervägande andelen spännen skulle återfinnas inom produktionsområdena (i detta fall på Bornholm, Mälarenregionen samt i norra Norge).

Det är även min uppfattning att Uppåkras närhet till Bornholm, som illustrerats av de likheter som existerar mellan materialen från de båda områdena samt de djurformade skålfibulornas huvudsakliga Sydskandinaviska utbredning, gör jämförelser med Uppåkra relevanta, särskilt eftersom många spännen funna på ön återfunnits i slutna fynd.

2.4 Skålfibulorna och dräkten

Utifrån fynd i intakta gravar har man kunnat skapa sig en bild av hur de ovala och djurformade skålfibulorna har burits under vendeltiden. De påträffas parvis eller udda och uteslutande i kvinnogravar vilket indikerar att de tillhört kvinnornas personliga utrustning (Vang Petersen 2005:57) och troligtvis haft olika funktioner i dräkten (Jansson 1985:16). Då de ofta återfinns lokaliserade vid bröstet på den gravlagda (Jørgensen & Nørgård Jørgensen 1997:57) har de aktuella skålfibulorna förmodligen använts för att fästa en hängslekjol på liknande sätt som de ovala spännbucklorna under vikingatid (Callmer 1999:201). De två spännena på bröstet användes troligtvis även i kombination med ett spänne vid halsen för att hålla ihop halslinningen på en undertunika av linne. Denna kombination tycks sedan ha varit populär från vendeltid in i vikingatid (Jørgensen & Nørgård Jørgensen 1997:57).

I anslutning till spännena har olika anordningar sannolikt varit fästa då det bl.a. påträffats knivar, toalett-set och ett varierande antal pärlor tillsammans med ovala och djurformade skålfibulor i gravmaterialen från Bornholm (Jørgensen 1990, Jørgensen & Nørgård Jørgensen 1997). Dessa arrangemang kunde antingen hänga fritt ned, eller förbinda två eller fler fibulor med varandra. Till dräkten har förmodligen även ett stort antal andra föremål hörts, t.ex. arm- och fingerringar i brons, dräktnålar samt olika former av andra bronsdetaljer såsom hängen och kedjor (se fig. 8) vilka även de anträffats i gravarna tillsammans med skålfibulor (Jørgensen 1990, Jørgensen & Nørgård Jørgensen 1997).

En liknande kombination av spännen som beskrivits ovan finns avbildad på en guldgubbe från Sorte Muld (Bornholm) vilken föreställer en kvinna med ett ryggknappsspänne under hakan och två ovala spännen på bröstet (Rundkvist in prep.). Enligt Birgit Arrhenius kan detta arrangemang förknippas med *flerfibuladräkten* på kontinenten och tyder därmed på influenser från frankiskt område med bl.a. introduktionen av linne. Övergången till denna tätare textil kan ha bidragit till att låskonstruktionen istället tillverkades av järn då nålarna kunde göras tunnare och spetsigare än motsvarande av brons (Arrhenius 1999:139). De bevarade resterna av nålanordningar i det aktuella materialet visar följaktligen att spännena varit utrustade med nålar av järn.

Spännena har antingen burits tillsammans i matchande par eller kombinerats med ett spänne av någon annan typ (Jørgensen & Nørgård Jørgensen 1997:45). Ørsnes ansåg sig exempelvis kunna se att de djurformade skålfibulorna (O) och de små, ovala skålfibulorna (N1) i de flesta fall uppträdde parvis medan de stora, ovala skålfibulorna (N2) i sin tur uppträdde separat med några få undantag (Ørsnes 1966:13). Detta förhållande tillbakavisas emellertid av Rundkvist som menar att de små skålfibulorna (N1 och O) sällan påträffas som matchande par (undantaget O2 som ofta påträffas i par i gravar på Bornholm) och istället tycker sig kunna se att matchande par blir modernt först omkring 750 e. Kr. (Rundkvist in prep.).

Det verkar dock som om restriktioner präglade sammansättningen av smyckeinventariet då få av de andra spännetyperna tycks ha tillåtits att användas tillsammans med de ovala och djurformade skålfibulorna. Emellertid har ovala och rektangulära plattfibulor anträffats tillsammans med skålfibulor i gravar på Bornholm (Jørgensen 1990, Jørgensen & Nørgård Jørgensen 1997). Ørsnes ser det därför som troligt att det rör sig om modebestämda skillnader i användningen av spännetyper som i övrigt ingått i ett stort och mer eller mindre samtidigt material (1966:13).

Trots influenserna från kontinenten (med bl.a. introduktionen av linne som följd) utvecklas ett lokalt nordiskt mode med lokala fibulatyper inom det skandinaviska

Fig. 8. Rekonstruktion av klädesdräkt och smycken såsom de kan ha burits under vendeltid (utifrån gravfynd från Nørre Sandegård Vest och Bækkegård, Bornholm. (Jørgensen 1990, Jørgensen och Nørgård Jørgensen 1997)

området (Arrhenius 1999:139ff). Exempelvis visade materialet från gravfältet i Nørre Sandegård Vest på å ena sidan en inhemsk skandinavisk textiltradition, å andra sidan genomgående paralleller med traditioner på kontinenten. Detta stämmer väl in i den rådande bilden av samhället under vendeltid (Mannering 1997:140) då dräktmodet på exempelvis de brittiska öarna under 600-talet utvecklades från att ha varit en etniskt diskriminant till att vara mer enhetlig och troligtvis i större utsträckning uttrycka en rangbeteckning (Arrhenius 1999:142).

Slutsatsen tycks därmed vara att de ovala och djurformade skålfibulorna burits av kvinnor, antingen i par eller tillsammans med andra typer av spännen, på ett sätt som förblev populärt under en längre tid och hade motsvarigheter i andra delar av Europa. De har fyllt en praktisk funktion genom att hålla ihop tyger av hög kvalitet som ingått i klädesdräkten. Till dräkten hörde även smycken av olika slag såsom arm- och fingerringar, arrangemang med pärlor och dräktnålar liksom nyttoföremål i form av knivar och ting för den personliga hygien.

3. Diskussion

3.1 Ornamentikens innebörd

Särskilda implikationer för föreliggande arbete har begrepp såsom *stil* och *ikon* då dessa företeelser haft en inverkan på hur djur avbildades på exempelvis metallföremål i forntidens samhälle. Stil kan betecknas på många olika sätt och betyda skilda saker för olika forskare. Exempelvis har stil, enligt Ingrid Gustin, varit ett sätt att utforma ett föremål oberoende av dess praktiska funktion (2004:52; se även Vandkilde 2000:3). Stil kan också sägas ha ett dikotomiskt förhållande till ideologi och mentalitet då den uttrycker såväl medvetna drag (ideologiska) som ett traditionellt utförande utan vidare reflektion baserat på idéer kring ett föremåls utseende och hur det skapas (för diskussion kring ideologi och mentalitet se Gräslund 2002). Enligt min uppfattning är det därför i viss grad nödvändigt att stilen, d.v.s. drag bestämda av dåtida modetrender som styr hur djuren avbildats, identifieras och sällas bort för att det ska vara möjligt att urskilja specifika djurarter i ornamentiken på de ovala och djurformade skålfibulorna.

Enligt Gustin har föremål förmågan att agera som ikoniska tecken men endast om de har särdrag som är möjliga att känna igen och relatera till det representerade objektet. Det behövs således kulturella konventioner som åtminstone ett fåtal individer i samhället är införstådda med för att innebörden hos de ikoniska tecknen (i detta fall de stiliserade djuren) ska kunna förmedla en underförstådd mening. Ikonologisk stil kan därmed betecknas som ett föremål vars utformning (exempelvis ornamentiken på de ovala och djurformade skålfibulorna) avsiktligt utvecklats eller manipulerats för att tjäna sociala syften och som kan användas för att uttrycka en grupps identitet (s.k. *emblemisk* stil i form av homogent utformade föremål) eller en individs identitet inom en grupp (s.k. *assertorisk* stil) (Gustin 2004:51ff). Därigenom bereds vägen för prestigeföremål vilka gör det möjligt för vissa individer inom samhället att utmärka sig och åtnjuta hög status vilket bl.a. kan illustreras av att djuornamentiken nyttjades som elitens materiella uttryck under en tidsperiod som omfattar 800 år. Men eftersom betydelsen hos ikoner inom materiell kultur ej är statisk är det möjligt för andra individer att manipulera dem och på så vis uppnå sociala fördelar (se Kristoffersen 1997:9f; Gustin 2004:55f). Eftersom innebörden som uttrycks genom materiell kultur dessutom är ickeverbal med mindre distinkt definierade och tvetydiga betydelser (Kristoffersen 1997:9f) är det troligt att den betydelse som djuornamentiken haft har skiftat i takt med att den centrala plats som djuren haft i den nordiska förkristna mytologin förändrats. Exempelvis menar Gutorm Gjessing att Odin på vendeltiden hade trängt undan Frey som huvudgud (1943:88) vilket i sin tur bör ha medfört omvälvningar av de ikonografiska attribut som använts som uttryck för makteliten. Bland annat tycker Høilund Nielsen sig, utifrån sin undersökning av profilställda djuravbildningar i ornamentiken, kunna påvisa en rad skiften där varg och häst under en period avlöser varandra som centralt motiv för att sedan ersättas av drak/orm-motiv och framhåller att sådana skiften kan ha orsakats av förändringar i delar av kulten, möjligen till följd av maktövertaganden av olika släkter (2002:210). Att vargar och hästar alternerat såsom huvudmotiv kan om möjligt även urskiljas inom ornamentiken på de ovala och djurformade skålfibulorna (se kap. 3.1.1.).

Lotte Hedeager menar att eftersom djuren på föremålen oftast inte avbildats naturalistiskt har avsikten inte varit att återge själva djuret utan dess mentala representation – dess mening. På så vis kunde flera djur och människor dessutom

inkorporeras i samma kropp, t.ex. fyrfotad djur med fågelhuvud (Hedeager 2004:222). Djuren på de aktuella skålfibulorna uppvisar emellertid enskilda djur med en förhållandevis naturalistisk utformning trots att de återgivits i s.k. *split representation*. Detta sätt att återge djur innebär att det klyvs i två delar och bredds ut över ytan och har av Siv Kristoffersen kunnat påvisas vara en utbredd tradition inom den nordiska ornamentiken. Hon menar att bilden på det sättet blir det verkliga djuret istället för endast en representation av det (Kristoffersen 2000:269f; Hed Jakobsson 2003:126f; jmf Karlsson 1983). Peter Vang Petersen menar att motiven generellt kan ha agerat som skyddande symboler vilka sannolikt haft en religiös koppling men han poängterar att de endast i sällsynta fall kan tänkas förmedla någon form av berättelse (2005:59). Troligare är emellertid att föreställningarna kring djurens betydelse på föremålen gett dem en roll som gränsöverskridande budbärare mellan individerna som burit dem och de världar som annars vore otillgängliga. Ann-Sofie Gräslund menar emellertid att det är problematiskt att avgöra huruvida ett smycke fungerat som amulett eller endast haft en politisk funktion och att det först är genom jämförelser med skriftliga kulturer eller senare kulturhistoria som det är möjligt att med viss säkerhet kunna tolka ett föremål som amulett (Gräslund 2005:378).

Nils Åberg menade att ornamentiken kunde ses som ett sätt för järnåldersmänniskorna att ordna kaos inom kompositionens sammanhållande krafter (1925). Utifrån hans tankegångar är det möjligt att föreställa sig att de vilda djuren (naturen - kaosmakterna) hölls fångade inom spännets yta och att deras egenskaper kunde kontrolleras på ett sätt som verkade gynnande för den person som bar det. Dessa tankar går även att jämföra med den diskussion Hed Jakobsson för kring myterna om hur de främsta smederna; gudarna, skapade Valhall ur kaoset och jämför det med hur smeden frambringar föremål ur naturen (d.v.s. kaoset) genom smidesprocessen (2002:286).

Hed Jakobsson pekar vidare på att det sker förändringar i ornamentiken över tid men att det trots allt finns en anmärkningsvärd kontinuitet i behandlingen av motiven (2003:123) vilket kan tyckas motsäga att man runt år 700 e. Kr. började tillverka kvinnosmycken med motiv som tidigare varit reserverade för vapenutrustningar, t.ex. hopkurade djuravbildningar (Lamm & Rundkvist 2005:111). Utbredningen av djuornamentiken tyder istället på en gemensam idévärld där motiven under yngre järnålder tillätits smycka olika föremålskategorier, sannolikt utan större förändringar i deras betydelse (Vang Petersen 2005:60), och visar dessutom på nära kontakter mellan hantverkare i hela Skandinavien (Rundkvist in prep.).

Sammanfattningsvis speglar stil enligt mig en kulturell tradition med idéer kring varför någonting ska göras och utformas på ett speciellt sätt och djuornamentiken kan därmed tänkas ha agerat som uttryck för esoterisk kunskap som endast kunnat förvärfvas inom en släkt eller genom olika former av initiationsriter. Det är därför troligt att hög status kunnat knytas till användningen av de aktuella spännena. Att de ovala skålfibulornas utbredning täcker stora delar av Norden talar emot att det skulle röra sig om symboler för specifika släkter. Möjligheten finns emellertid att detta varit deras ursprungliga betydelse och att motiven till följd av utbredd kopiering av utanförstående grupper förlorat sin ursprungliga funktion.

Grundat på traditionen att avbilda djur från olika perspektiv samtidigt är det min övertygelse att det stilistiska elementet *framåtstruken nacktofs*, som förekommer på bl.a. rektangulära spännena från vendeltid (Fig. 9), har en motsvarighet i de ovala och djurformade skålfibulorna. Att djuren återges både i profil och *en-face* kan tyda på att

det förekom en kontinuerlig begreppsmässig tradition och att det ansågs viktigt att så många aspekter av djuren som möjligt återgavs. Det är därmed rimligt att föremålen besuttit en amulettstatus då djuren kan ha ansetts vara fångslade inom gränserna för spännets yta så att de egenskaper de förmodats besitta kunnat kontrolleras.

Ytterligare belägg för paralleller mellan ornamentiken på skålfibulorna och de andra fibulatyperna kan även iaktas i utformningen av en speciell fibula från Ørsø på Jylland (se Ørsnes 1966, fig. 162). Kroppen på det avbildade djuret är profilställd emedan huvudet som är sett *en-face* delar många likheter med ansiktsmaskerna som förekommer på de aktuella spännena.

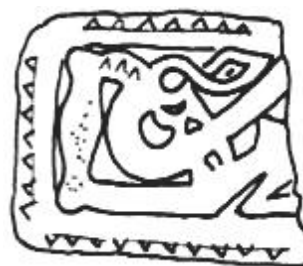

Fig. 9. Djuret har framåtstruken nacktofs. Rektangulär plattfibula U4014. 2,1×2,1 cm.

3.1.1 Djuren i ornamentiken

Om djuren på skålfibulorna härstammar från den motivkrets som Høilund Nielsen bearbetat (se föregående kapitel) är det troligt att samma djurarter uppträder även här. Exempelvis hade hästen, som i mytologin kan kopplas till både guden Odin och guden Frey, en framstående roll under folkvandringstiden och senare perioder som ett aristokratins maktmedel då den, utöver funktioner som arbets- och köttdjur, även varit betydelsefull i strid (Sundkvist 2001:66). Det finns exempelvis stöd för militära förändringar under yngre romersk järnålder på kontinenten vilka troligtvis även haft efterverkningar i Norden där de stora härskarorna av infanteri istället avlöstes av kavalleri och de ökade kostnaderna detta innebar bidrog till att arméerna blev mindre och mer elitistiska (Nicklasson 2001:137).

Det kan diskuteras huruvida djuren på spännena av typ O2 är framställda i s.k. split representation och om det i så fall rör sig om ett enda djur även på dessa. Ørsnes tolkade emellertid motivet som två djur och parmotiv, som är vanliga företeelser inom ornamentiken, kan tänkas återspegla myten om de gudomliga germanska tvillingarna. Avbildningar av dessa återfinns på gotländska bildstenar liksom på prakthjälmarna från Valsgårde 6, 7 och 8 (Uppland) samt Sutton Hoo (England) (Magnus 2001:181) och i form av de två spjutdansarna har Märith Gaimster förbundet dem med Odinkult (1998:63ff). En delvis annan förklaring till det återkommande parmotivet på föremål och bildstenar har Gutorm Gjessing formulerat som ett uttryck för rituellt beteende bl.a. i form av hingsthetsning knuten till kulten kring Frey (1943:26ff, 52ff).

Åtminstone två av de skålförmade spännena i materialet (U589 och U984) har tolkats såsom hästar. Denna identifiering baseras på djurens förhållandevis naturalistiska kroppsform med långa halsar i vinkel till resten av kroppen samt förekomsten av ornamentala element som med stor sannolikhet kan tolkas som uttryck för man. Detta drag delar de med exempelvis det ovan nämnda spännet från Ørsø liksom en hästfibula från Uppåkra (U6074). Utifrån de avbildade hästarnas kroppshållning kan de tyckas ligga ner, vilket Vang Petersen menar kan tyda på att det rör sig om offerade hästar då vuxna djur sällan ligger ner (2005:67). Hästoffer har som regel tolkats som ett inslag i fruktbarhetskulten vilken kopplats till Frey och det är därmed rimligt att föreställa sig att ett föremål som återger offerade hästar använts för att markera tillhörighet till denna gud.

Motivet med de kattliknande djuren på spänne U5706 kan möjligtvis kopplas till Freyjas katter inom den nordiska förkristna mytologin (se exempelvis Bæksted 1986:144). En koppling mellan Freyja, sejden och klädesplagg av kattskinn görs t.ex. i Erik den rödes saga (Price 2002:108; 170). Dekoren i fältet som avgränsar de båda djuren från varandra för emellertid tankarna till fläckiga kattdjur. Det är sannolikt att välborna personer från Norden genom förbindelserna med kontinenten (se exempelvis Kirkinen 1999:81ff) kommit i kontakt med exotiska djur i exempelvis det frankiska riket. Belägg finns också för att avbildningar av exotiska djur har nått Norden från sydligare områden bl.a. genom fynden av fläckiga kattdjur som finns återgivna på *circusbägare* funna på Himlingøje-gravplatsen, Danmark (se exempelvis Jensen 2003:473).

Vang Petersen diskuterar djuornamentiken generellt och menar att djuren som avbildats på föremål, vilka företrädesvis utgörs av vilda djur, agerat som budbärare mellan gudarnas och människornas värld och därigenom använts för att åkalla högre makter. Han menar att de dominerande motiven under yngre germansk järnålder utgörs av vargar, vildsvin, drakar/ormar liksom hästar och svanar vilka alla tycks visa tecken på aggressivitet (2005:59).

Det är likväl svårt att finna säkra belägg för förekomsten av exempelvis vargar i Uppåkrämaterialet eftersom de lätt kan förväxlas med exempelvis björnar eller hundar. Det är dock troligt att vargen haft stor betydelse som ikonografiskt motiv då arten varit en stor inspirationskälla för tidens krigarmytologi och nämns i de skriftliga källorna såsom två av Odins följeslagare och attribut i egenskap av vargarna Gere och Freke (Vang Petersen 2005:69f). Ur ornamentiken på ett spänne från Engegård (Bornholm) anser sig Vang Petersen trots allt kunna identifiera en varg och associerar denna närmare med Fenrisulven (2005:71 fig. 34). Han menar därmed att det är möjligt att tolka även skålfibulornas mer stiliserade avbildningar av krypande fyrfotad djur som liknande kontrollerade vilda djur och han poängterar även att djuren på skålfibulorna, eftersom spännena burits parvis, här med stor sannolikhet kan kopplas till Odins vargar (Vang Petersen 2005:71).

Trots att björnar anses vara sällsynta i den förkristna nordiska ornamentiken (se exempelvis Vang Petersen 2005:73) så har det hopkurade djuret på en svärdsknapp från Uppland tolkats såsom en björn dels utifrån dess välvda rygg och lågt hållna huvud (Rundkvist i e-post 2005-09-18) och dels utifrån ett citat av en Kavalastrof där katt, hund och björn omnämns (Lamm i e-post 2005-09-18). Det är således min slutsats att det inte är uteslutet att djuren på de ovala och djurformade skålfibulorna kan föreställa såväl vargar som björnar, katter och hästar bl.a. utifrån de många likheter de delar med andra föremålskategorier där dessa djurarter uppträder, exempelvis de tidigare omnämnda svärdsknapparna i form av hopkurade djur (se t.ex. Lamm & Rundkvist 2005).

3.2 Sociala och religiösa aspekter

Skandinavien har i många avseenden varit en integrerad del av Europa vilket går att spåra i bl.a. den militära utvecklingen och administrationen (Nicklasson 2001:143) som bör ha varit uttryck för hur olika former av esoterisk kunskap introducerats av aristokratiska grupperingar för att tillskans sig eller upprätthålla makt (Söderberg 2005:32f). Det är troligt att det skett ett utbyte mellan dessa grupper som resulterat i innovativa föreställningar och idéer (se Gräslund 2002) och bidragit till större inflytande

över andra individer inom det egna samhället. På ett liknande sätt kunde exempelvis nya tankar kring form och motiv införlivas i den egna bildvärlden vilket Karl Haucks detaljerade bildanalyser av den nordiska ornamentiken kunnat visa (Gaimster 1998:10). Utifrån dessa har han talat för att förkristna romerska såväl som tidiga kristna motiv medvetet införlivades och anpassades för att uttrycka germanska mytologiska föreställningar. Förslagsvis uppvisar bildvärlden kring Odin stora likheter med de förkristna romerska krigsgudarna och deras ikonografi (Gaimster 1998:10, 213; Kaliff & Sundqvist 2004). Å andra sidan menar Hedeager att de Skandinaviska djurstilarnas utveckling var ett uttryck för rivalitet gentemot kristendomen och finner stöd för det i liknande reaktioner på kontinenten och i England (1998).

Fyndkontexten i Sydsandinavien tyder till stor del på att det är i en aristokratisk regi som djurstilarnas utveckling och huvudsakliga produktion försiggått under vendeltid. Då inte vad som helst ansågs värdigt att omsättas i bilder har de motiv som utarbetades, i huvudsak av gudar och inslag av hjältedikter, använts för att upprätthålla elitens position (Pesch 2005:27). De ovala och djurformade skålfibulornas omfattande utbredning inom Skandinavien talar emellertid emot att det skulle röra sig om en exklusiv föremålsgrupp.

Det tycks i övrigt som att det under vendeltiden sker stora förändringar i förhållande till föregående tidsperioder då det exempelvis finns tecken på att de långväga kontakterna med kontinenten till viss del avtar och istället ersätts av en ”inre konsolidering” (Nicklasson 2001:151; Hårdh 2002:50). Utifrån Uppåkras perspektiv går det att urskilja ett anammande av en gåvoekonomi inriktad på en *redistributiv princip* (för förklaring se Gustin 1999:266f, Helgesson 2002:24) där hövdingen i utbyte mot tribut till hovet erbjöd gåvor och religiös stabilitet till sina anhängare (Sundqvist 2002:147). Genom de ovala och djurformade skålfibulornas spridning finns dock belägg för kontakter framförallt mellan Danmark, Skåne och Bornholm men även med områden utanför Sydsandinavien.

Det är möjligt att uppfatta en höjdpunkt i tillströmningen av ädelmetaller från kontinenten under början av 500-talet vartefter den snabbt avtar (Gramtorp & Henriksen 2000:151f) och den osäkrare tillgången på ädelmetaller har troligtvis bidragit till att vendeltiden, i jämförelse med föregående tidsperiod, kan uppfattas som en förhållandevis gulfattig period. En delförklaring till detta förhållande har av vissa forskare ansett vara politisk stabilitet, då behovet att uttrycka makt genom prestigeföremål är mindre i ett samhälle med etablerade maktstrukturer, och vidare kopplat samman denna med en tidig statsbildning i Danmark (se exempelvis Gaimster 1998:226). Troligare är emellertid att bristen berott på omvälvningar på kontinenten till följd av Romarikets fall vilket förhindrat fortsatta leveranser av guld och silver till Skandinavien (se exempelvis Gramtorp & Henriksen 2000:152).

Ädelmetaller har trots det fortfarande nyttjats för att signalera status under denna period men användningen har samtidigt varit föremål för manipulation. Exklusiva föremål med sinnrik ornamentik tillverkades nu även i kopparlegering, en metallegering som tidigare i första hand använts till vardagsföremål, i och med att tekniken att belägga bronsföremål med exempelvis tenn slår igenom på allvar i Sydsandinavien, vilket även illustreras av förekomsten av beläggningar i det aktuella materialet. Detta medförde att föremål av en metall som var väsentligt lättare att få tag på kunde bearbetas för att se mer påkostade ut då exempelvis vitmetallbeläggningar gav intrycket av silver. Utifrån Dorte Gramtorps och Mogens Bo Henriksens undersökning av detektorfynd från delar av Sydsandinavien (bl.a. Uppåkra) tycks det dock som om ovala och djurformade

skålfibulor sällan är belagda med vitmetall (2000:136f) och trots att det fortfarande är ovanligt förekommande är förgyllning förhållandevis vanligare än vitmetallbeläggning (Rundkvist in prep.). Det är dock möjligt att den vitmetall som använts för att belägga spännet från Uppåkra är tenn och denna tolkning baseras i första hand på Gramtorps och Henriksens ingående analyser av samtida material (2000:142f). I en metallurgisk undersökning av bl.a. hantverksrester och andra typer av fibulor från Uppåkra visade det sig emellertid att inga av de analyserade föremålen var förtennta utan istället hade en beläggning baserad på brons (Harryson et al. 2001:5). Det är dock inte möjligt att säkert fastställa vad vitmetallen på spänne U1033 utan att en metallanalys görs.

Det är möjligt att uppfatta en ökad produktion av en rad föremålskategorier under vendel- och vikingatid (se exempelvis Branca 1999; Hårdh 1999a, 2002) vilket kan ha resulterat i en ökad stilisering av ornamentiken. Det är därför legitimt att fråga sig om denna ökning möjligtvis kan tyda på en vidare och mindre kontrollerad användning av ornamentiken. Eftersom den sociala kontexten med kollektiva identiteter som uttrycktes genom användningen av symboler förutsatte en kontrollerad produktion och användning av djuornamentiken (Kristoffersen 2002:158) kan den stora variationen av föremål med denna form av utsmyckning tyda på en ändrad attityd till densamma. Detta kan i så fall tänkas tyda på att det vid denna tidpunkt inte varit fullt lika prestigefullt att bära föremål med denna form av ornamentik då stilen fick pryda både vapenutrustning såväl som mer "ordinära" smycken (Høilund Nielsen 1991:147). Detta skulle i så fall betyda att de aktuella skålfibulorna med dess ornamentik inte nödvändigtvis behöver ha betraktats såsom särskilt exklusiva. Vang Petersen menar dock att det snarare är den minskade tillgången till guld och silver (vilka i sig själva kan ha ansetts ge föremål vad han kallar amulettstatus) som leder till behovet att öka de enkla bronsföremålets betydelse genom att utsmycka dem med djuravbildningar vilket i sin tur bidrar till den närmast explosionsartade användningen av djuornamentik under 600- och 700-talet e. Kr. (se t.ex. Vang Petersen 2005:58f). Rundkvist menar således att djuornamentiken under den här perioden fortfarande var ett kontrollerat symboliskt medium förbehållet aristokratin och att variationerna hos motiven möjliggjort en medveten tillverkning och utformning av unika föremål. Det är även hans uppfattning att det först är i samband med serieproduktionen, som medför en standardisering av en rad smyckeformer (i äldre vikingatid), som djuornamentiken blev allmän (Rundkvist in prep.). Mansföremål med djuornamentik (vapenbeslag eller hästutrustning) är dock tydligt underrepresenterade i grav- och detektormaterial även om en trolig förklaring till detta förhållande bl.a. kan vara boplatsernas civila karaktär. En alternativ orsak kan vara att färre detaljer i den manliga dräktutrustningen varit utsmyckade med djuornamentik (Vang Petersen 2005:57).

I det arkeologiska materialet är det möjligt att finna belägg för Uppåkraboplatsens roll i detta nätverk bl.a. genom det ökade inslaget av hantverk under 600- och 700-tal i förhållande till tidigare perioder (Hårdh 2003:76) samt att många av föremålskategorierna som anträffats inom boplatserna även påträffats på boplatser i dess närområde (Hårdh 2002:52). Det bör dock poängteras att kunskapen kring de sociala skikt som tros ha existerat mellan kungar, hövdingar och fria bönder liksom deras inbördes förhållanden är synnerligen begränsad. Gräslund kopplar samman kvinnor som burit amuletter med den fruktbarhetskult som troligtvis existerat före militariseringen omkring 500 e. Kr. där hon menar att dessa bör ha spelat en väsentlig roll i utövningen (2005:377f). Den bild av individerna som burit de ovala och djurformade skålfibulorna som växer fram tyder på att det rör sig om kvinnor från något av de övre sociala skikten

i samhället och baseras bl.a. på förekomsten av dessa spännen i förhållandevis rikt utrustade gravar på gravfälten i Bækkegård och Nørre Sandegård Vest. Här har de anträffats tillsammans med ett stort antal andra föremålskategorier vilka i viss utsträckning varit förgyllda (Jørgensen 1990, Jørgensen & Nørgård Jørgensen 1997). Dessutom antyder kroppshållningen hos kvinnan på guldgubben från Bornholm, som tidigare nämnts i samband med dräkten, på att hon blivit hängd (Rundkvist in prep.) vilket kan kopplas till Odin då han betecknas som de hängdas gud (se exempelvis Näsström 2002:243). Då Rundkvist menar att dräktspännena som avbildats på kvinnans bröst kan föreställa ovala skålfibulor pekar motivet på en koppling mellan bärarna av de aktuella spännena och Odinkult, och skildrar möjligtvis en form av initiering likvärdig med hur Odin erhöll kunskap om runorna (se Näsström 2002:248). Likheterna i ornamentiken mellan de ovala och djurformade skålfibulorna och de hopkrupna fyrfotadjuren på lansar styrker vidare kopplingen till Odin då spjutet är ytterligare ett av hans attribut. Det bör dock påpekas att även Freyja har en koppling till hängning i de skriftliga källorna (Näsström 2002:75) vilket medför att den hängda kvinnan på guldgubben från Bornholm inte utgör avgörande bevis för att de aktuella spännena ingått som någon väsentlig del av just Odinkult men talar heller inte emot en möjlig funktion inom den övergripande religionsutövningen. Inga fynd av de aktuella skålfibulorna har emellertid gjorts i direkt anslutning till den religiöst präglade byggnaden i Uppåkra (se exempelvis Larsson & Lenntorp 2004).

Sammanfattningsvis är det min uppfattning att huruvida djurornamentiken utvecklats till följd av eller i opposition till kristendomens introduktion på kontinenten inte nödvändigtvis behöver verka uteslutande då båda aspekterna kan användas för att förklara hur elitistiska grupper förhållit sig till utomstående och till varandra inom ett större geografiskt område. Främmande symboler kan framgångsrikt inlemmas i den egna bildvärlden och tillägnas en egen betydelse som ett sätt att uttrycka gemenskap med eller motstånd gentemot andra ledande grupperingar.

Det är även min åsikt att spännena använts som sociala markörer för ett av de övre samhällsskikten i Uppåkra trots att spännena anträffats inom utpräglat hantverksbetonade områden på boplatsen samt i ett skick som antyder att de sönderdelats för att återanvändas såsom råmaterial i tillverkningen av nya föremål. Olika former av efterbearbetning såsom exempelvis förgyllning och vitmetallbeläggning indikerar dels att ett behov av statussymboler funnits och dels att de grupperingar som dessa kvinnor tillhört haft de sociala kontakter och ekonomiska medel som krävts för att få tillgång till bl.a. ädelmetall.

4. Slutdiskussion

Emedan en diskussion kring analysens resultat till stor del redan avhandlats i föregående kapitel ägnas detta stycke företrädesvis åt en övergripande sammanfattning och diskussion.

För att förstå de betydelser som djuren i ornamentiken på de ovala och djurformade skålfibulorna haft för den grupp av människor som burit dem är det nödvändigt att spännenas ikonografi, kontext och sociala funktion behandlas som en helhet. Spännenas ornamentik har till dags datum undergått få ingående ikonografiska studier.

Den huvudsakliga andelen av de 23 ovala och djurformade spännena som utgjort grundlag för det aktuella arbetet har huvudsakligen kunnat placeras i Ørsnes fas 3a (motsvarande början av 700-talet till ungefär 770 e. Kr). Det Sydsandinavien där de aktuella spännena burits som sociala markörer tycks i viss omfattning ha utövat ett inflytande över de angränsande områdena. Att kontakter med övriga Skandinavien förekommit styrks av fynd av ovala skålfibulor i förhållandevis rika kontexter men det är inte desto mindre omdiskuterat vilket område som influerats mest av detta utbyte. Att rikt utrustade gravar inte anträffats i samma utsträckning inom det nuvarande Danmark (förutom Bornholm) som övriga Sydsandinavien har av vissa forskare ansetts tyda på en påverkan från en etablerad kungamakt. Skåne och Bornholm skulle då befinna sig i periferin av dess inflytelseområde och under dessa oroliga förhållanden har människorna i de här områdena haft behov av att legitimera sig genom prestigebetonade föremål i exempelvis gravar. Ett liknande anspråk kan emellertid tänkas existera i ett område påverkat av tre produktionsområden men gravmaterialet från västra Skåne och Själland är tämligen torftigt vilket talar emot ett uttalat behov av att markera tillhörighet.

Ornamentiken på spännena är påtagligt stiliserad vilket kan ha bidragit till att de erkänts såsom statusföremål och fungerat exkluderande för de oinvidga i symboliken. Motiven tycks inledningsvis ha prytt vapenutrustning (bl.a. i form av hukande plastiskt utformade djur på svärdsknappar och holkarna till lansar) för att sedan från och med 700-talets början tillåtas smycka även kvinnliga dräktspännena. Att djurornamentiken återfinns på en större variation av föremål, inbegripet mer ”ordinära” dräktspännena, tyder emellertid på en minskad kontroll av dess användning. En ökad stilisering av motiven som bl.a. kunnat urskiljas av Bakka styrker denna slutsats. Då ornamentiken på spännena är utstuderad utan kända identiska kopior samt att några av fragmenten är förgyllda, belagda med vitmetall och/eller försedda med inläggningar gör det troligt att användningen av spännena förbehållits kvinnor ur vissa samhällsgrupper och tyder på en proveniens till ett högre socialt samhällsskikt. Även de avtryck efter tyg av hög kvalitet som kunnat identifieras på två av spännena samt att fibulorna i materialet utrustats med tunna nålar av järn pekar på en social tillhörighet bland aristokratin i Sydsandinavien då linne ursprungligen introducerades från kontinenten.

De ovala och djurformade skålfibulorna har emellertid påträffats inom hantverksbetonade områden inom Uppåkraboplatsen i ett skick som antyder att de utgjort råmaterial för omgjutning. Det är därmed troligt att deponeringen av materialet snarare varit ekonomiskt betingad än rituell varför det är mindre troligt att spännena i detta sammanhang skulle utgöra offer. Trots det tycks de ursprungligen ha tillverkats i en välbeställd miljö bl.a. eftersom olika former av efterarbetning utförts på dem (som nämnts ovan). De ovala och djurformade skålfibulorna bör således ha använts som sociala markörer för ett samhällslager som haft de kontakter och ekonomiska medel som

krävts för att få tillgång till exempelvis ädelmetall under en tidsperiod då guld och silver varit en bristvara.

I denna uppsats har det exempelvis anförts att Uppåkra utgjort centrum för ett gåvosystem grundat på en redistributiv princip där intentionen tros ha varit att stärka relationerna med befolkningen i boplatsens närområde genom att visa prov på stormannens förmåga att skapa överflöd. I en sådan organisation kan de ovala och djurformade skålfibulorna sannolikt ha ingått som råmaterial i en tid då det rådde brist på olika metaller. Exempelvis är ett stort antal exemplar av de ovala och djurformade skålfibulorna i Uppåkras materialet böjda och brutna vilket troligtvis är resultatet av en avsiktlig handling i syfte att återanvända metallen i en tid när införseln av exempelvis ädelmetaller drastiskt tycks ha minskat. En möjlig föreställning bakom ett sådant förfarande kan även vara en cyklisk tidsuppfattning där den betydelse de gamla föremålen tros ha besittit överförts till de nya och på så vis levt vidare med människorna. Prov på en dylik periodisk inställning till tid kan skyntas i den förkristna nordiska mytologin.

Ovala skålfibulor har påträffats i högreståndsmiljöer även utanför Sydsandinavien, där export är en trolig förklaring, och enstaka fynd i Mälarenregionen visar att ett utbyte förelagat med området. Motivet med det hopkurade djuret har på liknande sätt fått pryda prestigeföremål utanför Sydsandinavien under 700-talet vilket illustreras av de djurformade svärdsknapparna från Finland och Uppland.

Sålunda kan stöd fås från hypotesen att djuren i ornamentiken på de vendeltida föremålen torde föreställa den svit av arter (häst, varg och orm/drake) som lagts fram av exempelvis Høilund Nielsen trots att det utifrån det aktuella materialet inte har kunnat frambringas några klara kännetecken. Få artspecifika anatomiska särdrag har varit möjliga att urskilja från den stiliserade ornamentikens djurframställningar. Användningen av dylika smycken torde dock ha haft funktionen att uttrycka en gruppstillhörighet inom vilken dess fulla symboliska betydelse varit känd. Då djuren på de ovala och djurformade skålfibulorna uppvisar stora likheter med och därigenom en trolig härstamning från djuren på exempelvis de rektangulära spännena från fas 2, kan det vara av intresse att inbegripa andra föremålsgrupper i undersökningen av deras betydelse och arttillhörighet.

De djur som kunnat identifieras i materialet är sannolikt hästar, katter och möjligtvis även vargar. Hästar är i åtskilliga avseenden ett uttryck för en högreståndsmiljö bl.a. genom den ökade militarisering som samhället tycks ha genomgått århundradena tidigare. De är förknippade med två av de främsta gudarna i förkristen nordisk mytologi, Odin och Frey. Att de troligtvis förekommer i par på en del av spännena (enligt exempelvis Ørsnes) kan associeras till både de gudomliga tvillingarna kopplade till Odin samt rituell hingsthetsning i samband med dyrkan av guden Frey. Till grund för identifieringen ligger djurens kroppsform samt ornamentala detaljer som kan påstås föreställa man. Det är, som framgår ovan, svårt att knyta avbildningarna av hästar till antingen Odin eller Frey eftersom detta djur utgjort attribut för de båda gudarna.

Ornamentiken på ett intressant Uppåkraspanne kan anses besitta drag användbara för artbestämning då de hukande djuren har ett tämligen kattlikt utseende. Katterna har som tidigare nämnts en religiös koppling till Freyja och shamanistiska inslag i den förkristna nordiska religionen, d.v.s. sejd. Fältet emellan de två djuren tycks emellertid vara mönstrat vilket närmast för tankarna till fläckiga kattdjur och en möjlig förklaring till motivet skulle därmed kunna återfinnas i förbindelserna med kontinenten vilket avbildningar av exotiska djur funna inom Sydsandinavien bekräftar. Det är möjligt att

djuren på detta spänne tillskrivits speciella egenskaper men om dessa varit förknippade med det verkliga djuret (ifall det rör sig om verkliga djur) är oklart. Troligare är kanske att deras betydelse bör tolkas i egenskap av fabeldjur.

Vargar kan i sin tur förknippas med Odin utifrån hans funktion som stridsgud samt i form av hans följeslagare, Gere och Freke. Det bör emellertid påpekas att Fenrisulven tycks ha utgjort ett framstående motiv inom djuornamentiken.

Det har tidigare anförts att ornamentiken i likhet med smidesprocessen varit ett sätt att kontrollera kaosmakerna, som i mytologin ständigt hotar att radera den ordnade världen. Genom produktionen av ett spänne tämjde smeden metallen – d.v.s. naturen. På ett liknande sätt tämjs de vilda djuren i ornamentiken genom att de hålls fängslade inom spännets konturer och deras krafter kan kontrolleras. Det sätt på vilket djuren är återgivna på spännenas plana yta (i s.k. split representation) tyder på att det var viktigt att så många aspekter av dem som möjligt skildrades. Dessa spännen kan därmed tänkas ha fungerat som sociala markörer, amuletter med beskyddande och/eller lyckobringande egenskaper samt att ornamentikens djur möjligtvis verkat såsom gränsöverskridande förmedlare förenade med den förkristna nordiska religionen. Kopplingarna som kan göras mellan förekomsten av de anförda djurarterna och gudar inom den förkristna nordiska mytologin tyder på ett möjligt sammanhang med religionsutövningen. Belägg för det kan bl.a. presenteras i form av motivet på en guldgubbe föreställande en hängd kvinna, där ovala skålfibulor möjligtvis kunnat identifieras i klädesdräkten. Emot att de aktuella skålfibulorna skulle ha haft en anknytning till kultutövningen talar avsaknaden av dessa fynd i anslutning till resterna efter den religiöst präglade byggnaden inom Uppåkraboplatsens centrala delar.

Materialet är mer omfattande idag än det varit vid många av de tidigare försöken att bearbeta denna smyckegrupp och det är troligt att det kommer att fortsätta att växa då nya fynd görs. Det vore önskvärt för studiet av skålfibulorna och deras outgrundliga ornamentik om framtiden bl.a. kom att erbjuda fler slutna fynd.

5. Sammanfattning

Målsättningen med detta arbete har varit att utifrån de ovala och djurformade skålfibulornas utformning och kontext (i och utanför Uppåkra) undersöka vilka funktioner i samhället dessa kan förväntas ha haft under yngre järnålder. Ett försök har därigenom gjorts att komma närmare den grupp av människor som kan tänkas ha använt dem. För att förstå ornamentikens betydelse har det även varit viktigt att studera spännenas ikonografi, kontext och sociala funktion som en helhet.

Det Sydskandinavien där de aktuella spännena i huvudsak använts som sociala markörer tycks i stor omfattning ha haft ett visst inflytande över angränsande områden. Att kontakter med övriga Skandinavien förekommit styrks exempelvis av fynd av ovala skålfibulor i förhållandevis rika kontexter men det är inte desto mindre omdiskuterat vilket område som influerats mest av detta utbyte. Att rikt utrustade gravar inte anträffats i samma utsträckning i Danmark som på Bornholm har av vissa forskare ansetts vittna om en påverkan från en etablerad dansk kungamakt emedan andra understrukit Bornholms särskilda förhållande till kontinenten som en möjlig förklaring till dess avvikande gravskick. Under dessa oroliga förhållanden har det därmed setts som troligt att människorna på Bornholm haft behov av att markera sin tillhörighet genom prestigebetonade föremål i exempelvis gravar. Ett liknande behov kan emellertid tänkas existera i ett område påverkat av tre produktionsområden, vilket anförts av exempelvis Rundkvist som en förklaring till det varierade material av skålfibulor han kunnat identifiera i materialen från Själland och västra Skåne. Spännena funna i gravar inom dessa områden är dock knapphändiga vilket talar emot ett behov att legitimera sig på ett sätt som borde vara en naturlig reaktion på en osäker maktstruktur.

De ovala (Ørsnes typ N) och djurformade (O) skålfibulorna härrör i huvudsak från Ørsnes fas 3a vilket motsvarar 700-770 e.Kr. De 23 st. spännena som utgjort grundlag för denna studie är uteslutande tillverkade i kopparlegering och utrustade med nålar av järn vilket tyder på att spännena använts för att hålla samman tyg av hög kvalitet då järnnålar kunde göras tunnare än motsvarande av brons.

Spännena har troligtvis brukats av välbärgade kvinnor som markörer för status och tillhörighet. De bars troligtvis i par eller tillsammans med andra typer av fibulor som en del av klädesdräkten på ett sätt som förblev populärt in i vikingatiden och som hade motsvarigheter på kontinenten. Till dräkten som utgjordes av linne av hög kvalitet hörde även smycken av olika slag såsom arm- och fingerringar, arrangemang med pärlor och dräktnålar liksom nyttoföremål i form av knivar, saxar, pincetter och liknande.

Ornamentiken på de ovala och djurformade skålfibulorna i Uppåkras materialet är gjuten och företrädesvis utförd i lågrelief eller karvsnittsteknik. Generellt har ornamentiken på den här typen av spännena sporadiskt behandlats av tidigare forskare och har hittills inte genomgått någon ingående ikonografisk analys.

Enligt mig speglar stil en kulturell tradition med föreställningar kring varför föremål ska utformas på ett specifikt sätt vilket måste beaktas för att det ska vara möjligt att identifiera specifika djurarter. Djurornamentiken kan genom användningen av stilisering tänkas ha agerat som uttryck för förslagsvis esoterisk kunskap som endast kunnat förvärfvas inom en släkt eller genom olika former av initiationsriter. Främmande symboler kan även framgångsrikt ha inlemmats i den egna bildvärlden som ett resultat av influenser möjligtvis från kontinenten och tillägnats en egen betydelse som ett sätt att uttrycka gemenskap med eller motstånd gentemot andra ledande grupper. De ovala skålfibulornas omfattande utbredning inom Norden talar emot att de utgjort symboler

för specifika släkter men det är inte omöjligt att det varit deras ursprungliga betydelse och att de till följd av utbredd kopiering av utanförstående grupper förlorat denna funktion. För denna teori talar den närmast explosionsartade användningen av djuornamentiken som kan urskiljas från början av 700-talet då dess användning vidgades och kom att pryda så väl vapenutrustning som föremål burna av kvinnor.

Grundat på traditionen att avbilda djur från olika perspektiv inom samma komposition är det min uppfattning att det är samma djur som förekommer på skålfibulorna som i ornamentiken på exempelvis de rektangulära plattfibulorna. Att de vilda djuren (troligtvis vargar, björnar, hästar och katter) återgetts både uppifrån och i profil kan tyda på att spännena besuttit en amulettstatus då de kan ha ansetts vara fångslade inom spännets yta så att de egenskaper de förmodats besitta kunnat kontrolleras. De kan även ha uppburit en roll såsom gränsöverskridande förmedlare, möjligtvis kopplade till kulten. De ornamentala dragen hos de tänkbara katterna på spänne U5706 i materialet för tankarna till fläckiga kattdjur, vilket sannolikt ett resultat av kontakterna med kontinenten, och vars egenskaper troligtvis varit likvärdiga med fabeldjur. Kopplingarna som kan göras mellan förekomsten av de anförda djurarterna och gudar inom den förkristna nordiska mytologin tyder på ett möjligt sammanhang med religionsutövningen. Belägg för det kan bl.a. presenteras i form av motivet på en guldgubbe föreställande en hängd kvinna, där ovala skålfibulor möjligtvis kunnat identifieras i klädesdräkten. Emot att de aktuella skålfibulorna skulle ha haft en anknytning till kultutövningen talar avsaknaden av dessa fynd i anslutning till resterna efter den religiöst präglade byggnaden inom Uppåkraboplatsens centrala delar.

Inom Uppåkra har de ovala och djurformade skålfibulorna istället påträffats inom hantverksbetonade områden i ett skick som antyder att de utgjort råmaterial för omgjutning trots att de ursprungligen tycks ha tillverkats i en välbeställd miljö. Denna uppfattning grundas i första hand på att tyg av hög kvalitet använts vid framställningen samt att olika former av efterarbetning utförts på dem (exempelvis förgyllning, vitmetallbeläggning och i vissa fall även inläggningar) och antyder att de förlorat sin ursprungliga betydelse vilket gjort det möjligt att de kunde utgöra skrotbrons i hantverket. De ovala och djurformade skålfibulorna bör således ursprungligen ha använts som sociala markörer för individer inom ett av de övre samhällslagren i Uppåkra vilka haft de sociala kontakterna och ekonomiska resurserna som troligtvis krävts för att få tillgång till exempelvis ädelmetall under en tidsperiod då det rådde brist på guld och silver.

Det är numera mer accepterat att studera ornamentik som ett meningsbärande medium inom forntida samhällen och därför kan det tänkas att fler insatser av det här slaget kommer att göras framöver. Det vore gynnsamt för framtida studier av spännena om fler ovala och djurformade skålfibulor kom att anträffas i slutna fynd.

Litteratur- och källförteckning

- Almgren, B.** 1955. *Bronsnicklar och djurornamentik vid övergången från vendeltid till vikingatid.* Uppsala.
- Andersson, E.** 1992. *Inte utan en tråd. Kompendium i textilteknik och klädnad för Ark 021.* University of Lund. Institute of Archaeology. Report Series No. 44. Lund.
- Arrhenius, B.** 1999. De likarmade spännena från Vendeltid funna på Uppåkraboplatsen. I: Hårdh, B. (red.). *Fynden i centrum: keramik, glas och metall från Uppåkra.* Uppåkrastudier 2. Acta Archaeologica Lundensia, Series in 8°, No 30. Almqvist & Wiksell International. Stockholm. s.135-143
- Arwidsson, G.** 1942. *Valsgärdestudien No 1. Vendelstile: Email und Glas im 7.-8 Jahrhundert.* Acta Musei antiquitatum septentrionalium Regiæ Universitatis Upsaliensis, 2. Uppsala. s. 40-50
- Bakka, E.** 1972. Eine ovale Schalenfibel von Fehmarn. I: *Offa* No 28. 1971.
- Branca, A.** 1999. Fågelfibulor – en exklusiv grupp. I: Hårdh, B. (red.). *Fynden i centrum: keramik, glas och metall från Uppåkra.* Uppåkrastudier 2. Acta Archaeologica Lundensia, Series in 8°, No 30. Almqvist & Wiksell International. Stockholm. s. 163-175
- Bæksted, A.** 1986. *Nordiska gudar och hjältar.* Forum. Stockholm.
- Callmer, J.** 1999. Vikingatidens likarmade spännen. I: Hårdh, B. (red.). *Fynden i centrum: keramik, glas och metall från Uppåkra.* Uppåkrastudier 2. Acta Archaeologica Lundensia, Series in 8°, No 30. Almqvist & Wiksell International. Stockholm. s. 201-220
- Feveile, C.** 2002. Støbning af ovale skålspænder i Ribe – type- og tolkningsvariation. I: Henriksen, M.B. (red.). *Metalhåndværk og håndværkspladser fra yngre germansk jernalder, vikingetid og tidlig middelalder.* Rapport fra et seminar på Hollufgård den 22. Oktober 2001. Skrifter fra Odense Byd Museer, vol. 9. s. 17-26
- Gaimster, M.** 1998. *Vendel period bracteates om Gotland: on the significance of Germanic art.* Acta Archaeologica Lundensia. Series in 8°, No 27. Almqvist & Wiksell International. Stockholm.
- Gjessing, G.** 1943. Hesten i førhistorisk kunst og kultus. I: Brøgger, A. W. (red.). *Viking: tidskrift for norrøn arkeologi.* Band VII. Oslo. 5-143
- Gramtorp, D. & Henriksen, M.B.** 2000. Fint skal det være – om tinbelægning på bronzesmykker fra yngre germansk jernalder og vikingetid. I: *Fynske minder.* Odense Bys Museer. Odense. s. 135-156.
- Gräslund, A.-S.** 2002. *Ideologi och mentalitet. Om religionsskiftet i Skandinavien från en arkeologisk horisont.* Institutionen för arkeologi och antik historia. Uppsala universitet. Occasional Papers in Archaeology 29. Uppsala.
- Gräslund, A.-S.** 2005. Symbolik för lycka och skydd – vikingatida amulethängen och deras kontext. I: Bergsvik, K.A. & Engevik jr, A. (red.). *Fra funn til sanfunn.* Jernaldersstudier tilegnet Bergljot Solberg på 70-årsdagen. UBAS. Nordisk 1. Bergen, Norge. s. 377-392
- Gustin, I.** 1999. Vikter och varuutbyte i Uppåkra. I: Hårdh, B. (red.). *Fynden i centrum: keramik, glas och metall från Uppåkra.* Uppåkrastudier 2. Acta Archaeologica Lundensia, Series in 8°, No 30. Almqvist & Wiksell International. Stockholm. s. 243-269
- Gustin, I.** 2004. *Mellan gåva och marknad: handel, tillit och materiell kultur under vikingatid.* Almqvist & Wiksell. Malmö.

- Harryson, H. & Hjærtner-Holder, E. & Kresten, P.** 2001. *Metallurgin i Uppåkra: Icke-järnmetaller under tusen år*. Analysrapport nummer 10-2001. Riksantikvarieämbetet. Avdelningen för arkeologiska undersökningar. UV GAL.
- Hedeager, L.** 1998. *Skuggor ur en annan verklighet. Fornnordiska myter*. Wahlström & Widstrand. Stockholm.
- Hedeager, L.** 2004. Dyr og andre mennesker - mennesker og andre dyr: dyreornamentikkens transcendentale realitet. I: Andrén, A.; Jennbert, K. & Raudvere, C. (red.). *Ordning mot kaos: studier av nordisk förkristen kosmologi*. Nordic Academic Press. Vägar till Midgård 4. Lund. s. 219-252
- Hed Jakobsson, A.** 2002. Spår av en maktideologi. Städer, tomter, hantverk och djurornamentik. I: *Hikuin 29. Nordeuropæisk dyrestil. 400-1100 e.Kr.* Forlaget Hikuin 2002. s. 277-300
- Hed Jakobsson, A.** 2003. *Smältdeglars härskare och Jerusalems tillskyndare. Berättelser om vikingatid och tidig medeltid*. Stockholm Studies in Archaeology, No 25. Stockholm.
- Helgesson, B.** 2002. *Järnålderns Skåne: samhälle, centra och regioner*. Uppåkrastudier 5. Acta Archaeologica Lundensia, Series in 8°, No 38. Almqvist & Wiksell International. Stockholm.
- Hårdh, B.** 1998. Preliminära notiser kring detektorfynden från Uppåkra. I: Hårdh, B. (red.). *Centrala platser, centrala frågor. Samhällsstrukturen under Järnåldern. En Vänbok till Berta Stjernquist*. Uppåkrastudier 1. Acta Archaeologica Lundensia, Series in 8°, No 28. Almqvist & Wiksell International. Stockholm. s. 113-127
- Hårdh, B.** 1999a. Offerfynd på Uppåkraboplatsen? I: Larsson, L. & Hårdh, B. (red.). *Fynden i centrum: keramik, glas och metall från Uppåkra*. Uppåkrastudier 2. Acta Archaeologica Lundensia, Series in 8°, No 30. Almqvist & Wiksell International. Stockholm. s. 127-134
- Hårdh, B.** 1999b. Näbbfibulan – ett vendeltida vardagsspänne. I: Larsson, L. & Hårdh, B. (red.). *Fynden i centrum: keramik, glas och metall från Uppåkra*. Uppåkrastudier 2. Acta Archaeologica Lundensia, Series in 8°, No 30. Almqvist & Wiksell International. Stockholm. s.145-162
- Hårdh, B.** 2002. Uppåkra in the Migration and Merovingian Periods. I: Hårdh, B. & Larsson, L. (red.). *Central places in the Migration and Merovingian Periods: papers from the 52nd Sachsensymposium, Lund, August 2001*. Uppåkrastudier 6. Acta Archaeologica Lundensia, Series in 8°, No 39. Almqvist & Wiksell International. Stockholm. s. 41-45
- Hårdh, B.** 2003. Uppåkra i folkvandringstiden. I: Hårdh, B. (red.). *Fler fynd i centrum. Materialstudier i och kring Uppåkra*. Uppåkrastudier 9. Acta Archaeologica Lundensia, Series in 8°, No 45. Almqvist & Wiksell International. Stockholm. s. 41-80
- Høilund Nielsen, K.** 1991. Centrum og Periferi i 6.-8. årh. Territoriale studier af dyrestil og kvindesmykker i yngre germansk jernalder i Syd- og Østskandinavien. I: Mortensen, P. & Rasmussen, B. M. (red.). *Fra Stamme til Stat i Danmark, 2. Høvdingesamfund og Kongemagt*. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XXII:2. Aarhus Universitetsforlag. Viborg, Danmark. s. 127-154
- Høilund Nielsen, K.** 2002. Ulv, hest og drage. Ikonografisk analyse af dyrene i stil II-III. I: *Hikuin 29. Nordeuropæisk dyrestil. 400-1100 e.Kr.* Forlaget Hikuin 2002. s. 187-218

- Jansson, I.** 1985. *Ovala spännbucklor. En studie av vikingatida standardsmycken med utgångspunkt från Björkö-fyndet*. Archaeological Studies. Uppsala University. Institute of North European Archaeology. Aun 7. Uppsala.
- Jensen, J.** 2003. *Danmarks oldtid. Ældre Jernalder 500 f.Kr-400 e.Kr.* (Band 3) Gyldendal. Köpenhamn.
- Jørgensen, L.** 1990. *Bækkegård and Glasergård. Two Cemeteries from the Late Iron Age on Bornholm*. Akademisk Forlag. Universitetsforlaget i København.
- Jørgensen, L. & Nørgård Jørgensen, A.** 1997. *Nørre Sandegård Vest: a cemetery from the 6th-8th centuries on Bornholm*. Det Kongelige Nordiska Oldskriftselskab. Köpenhamn.
- Kaliff, A. & Sundqvist, O.** 2004. *Oden och Mithraskulten: religiös ackulturation under romersk järnålder och folkvandringstid*. Department of Archaeology and Ancient History. Uppsala Universitet. Uppsala.
- Karlsson, L.** 1983. *Nordisk form: om djurornamentik*. The Museum of National Antiquities, Stockholm. Studies 3. Stockholm.
- Kirkinen, H.** 1999. *Europas födelse. Bonniers världshistoria 7*. Bonnier Fakta Bokförlag. Stockholm.
- Kivikoski, E.** 1947. *Die Eisenzeit Finnlands. Bilderatlas und Text. No. 1*. Werner Söderström Osakeyhtiö. Porvo, Finland.
- Kristoffersen, S.** 1997. *Dyreornamentikkens sosiale tilhørighet og maktpolitiske sammenheng: Nydamstil og Stil I i Sør- og Sørvestnorge*. Bergen.
- Kristoffersen, S.** 2000. Expressive objects. I: Olausson, D & Vandkilde, H. (red.). *Form, Function and Context. Material culture studies in Scandinavian archaeology*. Acta Archaeologica Lundensia. Series in 8°, No 51. Almqvist & Wiksell International. Lund. s. 265-274
- Kristoffersen, S.** 2002. Folkevandringstidens dyreornamentikk i Sørvestnorge. I: *Hikuin 29. Nordeuropæisk dyrestil. 400-1100 e.Kr.* Forlaget Hikuin 2002. s. 143-162
- Lamm, J.P. & Rundkvist, M.** 2005. Björnen i Ägget. En vapengrav i Eds socken, Uppland och vendeltidens vapen med djurfigurer. I: *Fornvännen 2005/2*. s. 101-113
- Larsson, L. & Lenntorp, K.M.** 2004. The Enigmatic House. I: Larsson, L. (red.). *Continuity for Centuries: a ceremonial building and its context at Uppåkra, southern Sweden*. Uppåkrastudier 10. Acta Archaeologica Lundensia, Series in 8°, No 48. Almqvist & Wiksell International. Stockholm. s.3-48
- Magnus, B.** 2001. Relieffspenner fra Uppåkra og andre funnsteder i Skåne. I: Hårdh, B. (red.). *Uppåkra: centrum och sammanhang*. Uppåkrastudier 3. Acta Archaeologica Lundensia, Series in 8°, No 34. Almqvist & Wiksell International. Stockholm. s. 175-186
- Malmer, M. P.** 1963. *Metodproblem inom järnålderns konsthistoria*. Acta Archaeologica Lundensia. Series in 8° No 3. CWK Gleerups Förlag. Lund.
- Mannering, U.** 1997. The textiles from Nørre Sandegård Vest. I: Jørgensen, L. & Nørgård Jørgensen, A. (red.). *Nørre Sandegård Vest: a cemetery from the 6th-8th centuries on Bornholm*. Det Kongelige Nordiska Oldskriftselskab. Köpenhamn. s. 118-140
- Nicklasson, P.** 2001. *Strävsamma bönder och sturska stormän. Stafsinge och Halland från bronsålder till medeltid*. Acta Archaeologica Lundensia. Series in 8°. No 35. Almqvist & Wiksell International. Stockholm.

- Näsman, U.** 1991. Det syvende århundrede – et mørkt tidsrum i ny belysning. I: Mortensen, P. & Rasmussen, B. M. (red.). *Fra Stamme til Stat i Danmark, 2. Høvdingesamfund og Kongemagt*. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XXII:2. Aarhus Universitetsforlag. Viborg, Danmark. s. 165-178
- Näsström, B.-M.** 2002. Blot. Tro och offer i det förkristna Norden. Norstedts Förlag. Stockholm.
- Paulsson, J.** 1999. Metalldetektering i Uppåkra. Att förhålla sig till ett detektormaterial. I: Hårdh, B. (red.). *Fynden i centrum. Keramik, glas och metal från Uppåkra*. Uppåkrastudier 2. Acta Archaeologica Lundensia, Series in 8°, No 30. Almqvist & Wiksell International. Lund. s. 41-58
- Pesch, A.** 2005. På gatis med ikonografi! Jernalderens billedverden – tolkningens muligheter och begränsningar. I: Boe, K.M. (red.). *Ragnarok – Odins Verden*. Silkeborgs Museum. Silkeborg. s. 25-32
- Price, N. S.** 2002. *The Viking Way. Religion and war in the late Iron Age Scandinavia*. Aun nr 31. Uppsala Universitet. Uppsala.
- Rundkvist, M.** In prep. Domed oblong brooches of Vendel Period Scandinavia. Ørsnes types N & O and similar brooches, including transitional types surviving into Early Viking Period.
- Sundkvist, A.** 2001. *Hästarnas Land. Aristokratisk hästhållning och ridkonst i Svealands yngre järnålder*. Institutionen för Arkeologi och Antikens Historia. Uppsala Universitet. Occasional Papers in Archaeology No. 28. Wikströms. Uppsala.
- Sundqvist, O.** 2002. Håkon den gode och den ritualiserade makten. I: Stausberg, M. & Sundqvist, O. & Svalastog, A.L. (red.). *Riter och ritteorier. Religionshistoriska diskussioner och teoretiska ansatser*. Religionshistoriska rapporter från Uppsala. Nya Doxa. Nora. s. 135-153
- Söderberg, B.** 2005. *Aristokratiskt rum och gränsöverskridande. Järrestad och sydöstra Skåne mellan region och rike 600-1100*. Riksantikvarieämbetet, Arkeologiska undersökningar, skrift No 62. Riksantikvarieämbetets förlag, Stockholm.
- Vandkilde, H.** 2000. Material Culture and Scandinavian Archaeology. A Review of the Concepts of Form, Function and Context. I: Olausson, D & Vandkilde, H. (red.). *Form, Function and Context. Material culture studies in Scandinavian archaeology*. Acta Archaeologica Lundensia. Series in 8°, No 51. Almqvist & Wiksell International. Lund. s. 3-49
- Vang Petersen, P.** 1991. Nye fund af metalsager fra yngre germansk jernalder. Detektorfund og danefæ fra perioden 1966-88. I: Mortensen, P. & Rasmussen, B. M. (red.). *Fra Stamme til Stat i Danmark, 2. Høvdingesamfund og Kongemagt*. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XXII:2. Aarhus Universitetsforlag. Viborg, Danmark. s. 49-66
- Vang Petersen, P.** 2005. Odins fugle, Valkyrier og bersærker – billeder fra nordisk mytologi fundet med metaldetektor. I: Boe, K.M. (red.). *Ragnarok – Odins Verden*. Silkeborgs Museum. Silkeborg. s. 57-86
- Zachrisson, I.** 1960. De ovala spännbucklornas tillverkningsätt. I: *Tor*. Vol. VI 1960. Institutionen för nordisk fornkunskap vid Uppsala Universitet. s. 207-238
- Åberg, N.** 1925. *Förhistorisk nordisk ornamentik*. Föreningen Urds skrifter III. J.A. Lindblads Förlag. Stockholm.

Ørsnes, M. 1966. *Form og stil i Sydkandinaviens yngre germanske jernalder.* Nationalmuseets skrifter. Arkæologisk-historisk række, 11. Nationalmuseet, København.

Bilaga 1

Spridningskarta över de ovala och djurformade skålfibulornas fyndplats inom Uppåkraboplatsen.

